

UNIVERSITY OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

**BULLETIN
OF POSTGRADUATE
EDUCATION**

collection of scientific papers

Social and Behavioral Sciences Series

Management and Administration Series

Issue 24(53)

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

DOI: 10.37321

ID 48023; ID 48028

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53))

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 24(53)*

Серія «Соціальні та поведінкові науки»: 05; код спец.: 051, 053
Серія «Управління та адміністрування»: 28; код спец.: 281

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі психологічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 17 березня 2020 року № 409 (додаток 1)
(психологічні 053) (Категорія «Б»)*

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі економічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 15 квітня 2021 року № 420 (додаток 3)
(економічні 051) (Категорія «Б»)*

[http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9931&sortOrder=title&categorySearch\[\]=b&](http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9931&sortOrder=title&categorySearch[]=b&)

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі наук з державного управління рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 02 липня 2020 року № 886 (додаток 4)
(державне управління 281) (Категорія «Б»)*

[http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9958&sortOrder=title&categorySearch\[\]=b&](http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9958&sortOrder=title&categorySearch[]=b&)

Видання індексується:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor);

Akademic Resource Index;

CiteFactor;

Google Scholar;

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/spn>

Норвезький Реєстр наукових журналів

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

LinkedIn: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Київ
2023**

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22085-11985P від 16 травня 2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22086-11986P від 16 травня 2016 р.

Затверджено Вченою радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 5 від 19 квітня 2023 р.)

Головний редактор

Ігор Дунаєв, д-р наук з держ. управління, проф. <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>

Заступник головного редактора:

Валентина Іванова, д-р екон. наук, проф. <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

Відповідальний секретар:

Олена Бондарчук, д-р психол. наук, проф. <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>

В'ячеслав Сунрун, канд. екон. наук, доцент <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

Редакційна колегія:

Олена Алейнікова, д-р наук з держ. управ., проф.; *Людмила Антонова*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Олена Ареф'єва*, д-р екон. наук, проф.; *Валентина Балахтар*, д-р психол. наук, проф.; *Галина Бевз*, д-р психол. наук, проф.; *Ірина Бондаревська*, канд. психол. наук, доцент; *Тодосієвич Боян*, ст. наук. спроб. Ін-ту соціал. дослід. (Белград, Республіка Сербія); *Олександра Брюховецька*, д-р психол. наук, проф.; *Наталія Волянчук*, д-р психол. наук, проф.; *Лариса Гаєвська*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Марія Григорак*, д-р екон. наук, доц.; *Ія Дегтяр'єва*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Вайва Зузевичюте*, д-р наук, проф. факул. суспіл. безпеки Ун-ту ім. Миколаша Ромериса (Каунас, Республіка Литва); *Євген Карташов*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Оксана Ковтун*, канд. наук з держ. управ., доц.; *Ірина Кринична*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Руслана Левкіна*, д-р екон. наук, проф.; *Олександр Мельниченко*, д-р наук з держ. управ., проф., канд. екон. наук; *Василь Надрага*, д-р екон. наук, проф.; *Володимир Олійник*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Олександра Ольшанська*, д-р екон. наук, проф.; *Сильвія Платанія*, PhD, доц. Катанійського ун-ту (Катанія, Італія); *Ірина Салькова*, канд. екон. наук, доц.; *Олександр Санніков*, д-р психол. наук, проф.; *Зінаїда Смутчак*, д-р екон. наук, проф.; *Маріанна Ткалич*, д-р психол. наук, проф.; *Тетяна Чаусова*, канд. психол. наук, доц.

Асоційовані редактори:

Ніна Діденко, д-р наук з держ. управ., проф.; *Тетяна Лукіна*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Алла Москальова*, канд. психол. наук, доцент.

Виконавчий редактор: Яніна Васильченко

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату

Збірник має сторінки у соцмережі: [Facebook](#); [LinkedIn](#)

Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»; «Управління та адміністрування»: зб. наук. праць / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; голов. ред. І. Дунаєв; редкол.: Л. Антонова [та ін.]. Київ: Юстон, 2023. Вип. 24(53). 140 с. (психологічні 053, економічні 051, державне управління 281. Категорія «Б»).

ISBN 978-617-7854-93-6

Нові соціально-економічні та політичні взаємини, які складаються в Україні, суттєво впливають на всі сфери життя, зокрема й на освіту. Освіта, передусім, різноаспектно впливає на процеси життєдіяльності держави. Один із пріоритетів – забезпечення якості освіти. Особливу увагу також приділено питанням соціально-психологічних особливостей розвитку післядипломної освіти в умовах суспільно-економічних трансформацій. У збірнику розглядаються саме такі проблеми. Представлено також результати дослідження аспектів становлення й розвитку у різних сферах життєдіяльності, зокрема в освітньому процесі.

Збірник становить інтерес для керівників закладів освіти, методистів, державних службовців і науковців, викладачів і слухачів закладів післядипломної освіти.

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-7854-93-6

© ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2023

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

DOI: 10.37321

ID 48023; ID 48028

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53))

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Academy of Educational Science of Ukraine
State Institution of Higher Education
«University of Educational Management»

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 24(53)*

**Social and Behavioral Sciences Series: 05; spec code: 051, 053
Management and Administration Series: 28; spec code: 281**

*Listed in the list of scientific professional publications in the field Psychological Sciences Decision
of the Appraisal Board Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 of 17.03.2020 (dod. № 1)
(psychological 053) (Category «B»)*

*Listed in the list of scientific professional publications in the field Economy Sciences Decision
of the Appraisal Board Ministry of Education and Science of Ukraine № 420 of 15.04.2021 (dod. № 3)
(economy 051) (Category «B»)*

*Listed in the list of scientific professional publications in the field Sciences in Public Administration solution
Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 of 02.07.2020 (addition № 4)
(public administration 281) (Category «B»)*

Edition is indexed:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor);

Akademik Resource Index;

CiteFactor;

Edition is indexed: *Google Scholar;*

National Library of them V. I. Vernadsky: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/spn>

Norwegian Register of Scientific Journals

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

Linkedin: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Kyiv
2023**

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

Registration certificate KV No. 22085-11985R dated 16.05.2016;
Registration certificate KV No. 22086-11986R dated 16.05.2016

Approved by the Academic Council
SIHE «University of educational management»
(protocol № 5 dated 19 April 2023)

Editor-in-Chief

Igor Dunayev, Doctor of Science in Public Administr., Professor <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>

Deputies Editor:

Valentine Ivanova, Dr. Econ. Sciences, Professor <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

Executive secretary:

Olena Bondarchuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>

Vyacheslav Suprun, Ph.D. of Econ. Sciences, Associate Professor <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

Members of Editorial Board:

Olena Aleinikova, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof., Ph.D. of Econ. Scienc.; **Liudmila Antonova**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Olena Arefieva**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Valentina Balakhtar**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Halyna Bevz**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Irina Bondarevskaya**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.; **Todosijević Bojan**, senior researcher in Psychol Institute social. experiment. (Belgrade, Republic of Serbia) (**Psychology**); **Oleksandra Briukhovetska**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Tatyana Chausova**, PhD of Scienc. in Psychol., Assoc. Prof.; **Iia Dehtiarova**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Larysa Gaevska**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Mariia Hryhorak**, D-r of Econ. Scienc., Assoc. Prof.; **Eugene Kartashov**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Oksana Kovtun**, Ph.D. of Scienc. in Public Admin., Assoc. Prof.; **Irina Krynychay**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Ruslana Levkina**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Oleksandr Melnychenko**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof., Ph.D. of Econ. Scienc.; **Vasiliy Nadraga**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Vladimir Oliynyk**, Doctor of Science in Public Administr., Associate Prof.; **Oleksandra Olshanska**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Silvia Platania**, PhD, HHHUniversity of Catania HHHDepartment of Educational Scienc.-Section of (**Psychology**, Catania, Italy); **Iryna Salkova**, Ph.D. of Econ. Scienc., Assoc. Prof.; **Alexander Sannikov**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Zinaida Smutchak**, D-r of Econ., Prof.; **Marianne Tkalych**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Nataliia Volianiuk**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Viva Zuzevichiute**, Ph.D., Prof., Kaunas, Republic of Lithuania (**Public Administr.**).

Associate editors:

Nina Didenko, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Tetyana Lukina**, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Alla Moskaljova**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.

Executive editor: Yanina Vasilchenko

Articles published in the Collection are checked for plagiarism on
The collection has pages on the social network: [Facebook](#); [Linkedin](#)

Bulletin of Postgraduate education. «Social and Behavioral Sciences Series»; «Management and Administration Series: collection of scientific papers / NAES of Ukraine SIHE «University of Educational Management»; Editor-in-Chief I. Dunayev; Editorial board: L. Antonova [and others]. Kyiv: Yuston, 2023. Issue 24(53). 140 p. (psychological 053, economy 051, public administration 281. Category «B»).

ISBN 978-617-7854-93-6

The new socio-economic and political relationships that are emerging in Ukraine have a significant impact on all spheres of life, including education. Education, above all, has a multifaceted effect on the processes of state life. One of the priorities is to ensure the quality of education. Special attention is also paid to the issues of socio-psychological peculiarities of the development of postgraduate education in the conditions of socio-economic transformations. The collection deals with such problems. The results of the study of aspects of formation and development in different spheres of life, in particular in the educational process are presented.

The collection is of interest to the heads of educational institutions, methodologists, civil servants and scholars, teachers and students of postgraduate educational establishments.

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-7854-93-6

© SIHE «University of educational management», 2023

Серія «Соціальні та поведінкові науки»: 05; код спец.: 051, 053
Серія «Управління та адміністрування»: 28; код спец.: 281

Social and Behavioral Sciences Series: 05; spec code: 051, 053
Management and Administration Series: 28; spec code: 281

***Університету менеджменту
освіти – 70***

ЗМІСТ

Відомості про авторів	8
------------------------------------	----------

ПСИХОЛОГІЯ

Єфімова Анна. Дослідження чинників соціально-психологічної адаптації українців до умов вимушеної міграції у США https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-10-26	10
Isgandarov Elmir Arif. Psychological issues of taking into account the development and changes in the brain structure of adolescents in their upbringing https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-27-39	27
Солодєєва Людмила, Селюкова Тетяна. Психологічні впливи на діяльність військовослужбовців в умовах сучасної війни https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-40-55	40

ЕКОНОМІКА

Ануфрієва Оксана. Виклики та детермінанти конкурентоспроможності України на глобальному ринку праці https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-56-71	56
Іванова Валентина, Іванова Олена. Методологічні засади економіки охорони здоров'я https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-72-93	72
Smutchak Zinaida. International competitiveness of national economics during the Covid-19 pandemic https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-94-107	94

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

Ленков Євген. До питання ефективного формування і контролю витрат ресурсів у сфері оборони України https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-108-123	108
Паладійчук Сергій. Критерії оцінювання якості діяльності регіональних представницьких органів влади https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-124-138	124

CONTENT

<i>Information about the authors</i>	8
--	---

PSYCHOLOGY

Anna Yefimova. Study of the factors of social and psychological adaptation of ukrainians to the conditions of forced migration in the USA

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-10-26](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-10-26) 10

Elmir Arif Isgandarov. Psychological issues of taking into account the development and changes in the brain structure of adolescents in their upbringing

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-27-39](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-27-39) 27

Ludmila Solodeeva, Tetyana Selyukova. Psychological influences on the activities of military officers in the conditions of modern war

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-40-55](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-40-55) 40

ECONOMY

Oksana Anufrieva. Challenges and determinants of Ukraine's competitiveness in the global labour market

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-56-71](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-56-71) 56

Valentyna Ivanova, Olena Ivanova. Methodological foundations of health economics

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-72-93](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-72-93) 72

Zinaida Smutchak. International competitiveness of national economics during the Covid-19 pandemic

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-94-107](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-94-107) 94

PUBLIC ADMINISTRATION

Yevgen Lienkov. On the issue of effective formation and control of resource expenditures in the field of defense of Ukraine

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-108-123](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-108-123) 108

Serhii Paladiihuk. Criteria for assessing the quality of regional representative authorities

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-124-138](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-124-138) 124

Відомості про авторів

Ануфрієва Оксана Леонідівна, кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Єфімова Анна Григорівна, аспірантка кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Іванова Валентина Василівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Іванова Олена Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри цифрової економіки та системного аналізу Державного торговельно-економічного університету. Київ, Україна.

Іскендеров Ельмір Аріф, докторант програми філософії інституту освіти Азербайджанської Республіки. Баку, Азербайджан.

Ленков Євген Сергійович, кандидат технічних наук, старший дослідник, докторант кафедри публічного управління і проектного менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Паладійчук Сергій Богданович, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, Україна.

Селюкова Тетяна Вікторівна, магістр Міжрегіональної академії управління персоналом. Київ, Україна.

Смутчак Зінаїда Василівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Солодєєва Людмила Василівна, науковий співробітник Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, Україна.

Information about the authors

Oksana Anufrieva, candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, professor Department of Economics, Entrepreneurship and Management Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Elmir Arif Isgandarov, Doctoral student in the philosophy program of the Educational Institute of the Republic of Azerbaijan. Baku, Azerbaijan.

Valentyna Ivanova, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Management Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Olena Ivanova, PhD (Economic Sciences), Associate Professor of the Department of Digital Economy and System Analysis State University of Trade and Economics. Kyiv, Ukraine.

Yevgen Lienkov, candidate of technical sciences, senior researcher, Postgraduate student of the Department of public administration and Project Management Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Serhii Paladiihuk, applicant for the third (educational and scientific) level of higher education of the Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, Ukraine.

Tetyana Selyukova, Master of the Interregional Academy of Personnel Management. Kyiv, Ukraine.

Zinaida Smutchak, Doctor of economic sciences, professor, Professor of Department of Economics, Entrepreneurship and Management, Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Ludmila Solodeeva, Researcher at the Military Institute of Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv, Ukraine.

Anna Yefimova, graduate student Department of Psychology and Personal Development Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

ПСИХОЛОГІЯ

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-10-26](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-10-26)

УДК 159.98

Єфімова Анна Григорівна,

аспірантка кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-9821-7993>
annayefimova777@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО УМОВ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ У США

Анотація. У статті представлено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження чинників соціально-психологічної адаптації українців до умов вимушеної міграції у США. У результаті аналізу психологічних джерел виявлено, що міграція – це складний, тривалий у часі процес, що містить у собі декілька етапів та низку психологічних аспектів. Цей процес супроводжується докорінною зміною всередині цілісного спектру усіх соціально-психологічних відносин, що включає у себе також міжособистісні, внутрішньосімейні, трудові, і призводить до актуалізації копінг-поведінки та захисних психологічних механізмів особистості. Соціально-психологічна адаптація це процес гармонізації суб'єкта та середовища в усіх його проявах (фізичного, ментального, соціального тощо) в процесі унікальної діяльності людини, що задовольняє її актуальні потреби та дозволяє їй реалізовувати життєві цілі, що забезпечують відповідність діяльності та поведінки вимогам середовища. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів виявляється у прагненні досягнення цілісності та самореалізації, задоволення потреби у самозбереженні, а також інших базових соціальних та особистісних потреб в актуальній ситуації вимушеної міграції. При цьому, соціально-психологічна адаптація мігранта супроводжується проживанням культурного шоку та низки травм мігранта. Виникають і інші специфічні проблеми. Виділені об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на динаміку соціально-психологічної адаптації мігрантів. Висунута гіпотеза про те, що існування взаємозв'язку між показниками життєстійкості, копінг-

стратегіями, асертивністю та соціально-психологічною адаптацією і її показником – психологічним благополуччям. Описане у статті емпіричне дослідження доводить цю гіпотезу. Виявлено, що лише частина українців, що мігрували у США виявляють високий рівень адаптованості та високий рівень емоційного комфорту та психологічного благополуччя. Зроблено висновок про необхідність пошуку шляхів психологічного супроводу процесу соціально-психологічної адаптації українців до умов вимушеної міграції для підвищення її ефективності, що буде включати у себе такі напрями: психологічна підтримка, оцінювання психоемоційного стану та корекція порушень у ньому, розвиток адаптаційного потенціалу (асертивності, життєстійкості та ефективного копінгу).

Ключові слова: адаптація; адаптивність; соціально-психологічна адаптація; міграція; вимушена міграція; культурний шок; психологічне благополуччя; самоактуалізація; психологічна допомога.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Наразі за останні декілька років у нашій країні склалася така соціально-політична ситуація, що призвела до зростання кількості українців, що мігрували у країни Європи та світу. За даними соціологічних досліджень Організації об'єднаних націй, тільки починаючи з 24 лютого 2022 року, більше ніж 6,5 млн українців покинули нашу країну. Польща прийняла на своїй території понад 3,5 мільйони, а сусідні країни (Румунія, Угорщина, Молдова, Словаччина тощо) – близько 2,3 мільйони українців [10]. У США за статистичними даними наразі перебуває біля 150 000 українців [3]. Складно передбачити кількість українських вимушених мігрантів, які після закінчення війни повернуться до України, а скільки залишиться та змінить статус біженця чи вимушеного мігранта на інший статус у країні, у яку мігрували. Тож проблема адаптації українців до умов вимушеної міграції постає доволі гостро.

Узагальнюючі теоретичні розробки у наукових дослідженнях, зауважимо, що *міграція* – це багатоступеневий розгорнутий у часі процес, що містить у собі систему психологічних аспектів, загальних для усього процесу та характерних для кожного з етапів [1].

І. Леонова визначає термін «вимушена міграція» як сукупність територіальних переміщень, що пов'язані з постійною або тимчасовою зміною місця проживання людей з незалежних від них причин та, як правило, всупереч їхньому бажанню [2].

Процес міграції має свій зміст та стадійність, його остання стадія запускає тривалий процес соціальної, психологічної адаптації до нових соціокультурних умов. Людина неадаптована, або адаптована на низькому рівні відчуває фрустрацію потреб, у тому числі потреби у стабільності та безпеці і не здібна у повній мірі самореалізуватися у країні міграції. А психологічне благополуччя та самореалізація – є показниками успішної адаптації мігрантів у країні перебування.

Тож соціально-психологічна адаптація – це процес акомодатії людини до умов та критеріїв оцінки, що існують у суспільстві за рахунок засвоєння його норм та цінностей [4].

Тож науковий інтерес привертає проблема чинників соціально-психологічної адаптації до умов вимушеної міграції. Особливо – внутрішніх чинників, адже напевне існують психологічні ресурси, що допомагають вимушеним мігрантам долати труднощі адаптації до умов міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження змісту, характеристик, стадій та особливостей міграційного процесу має міждисциплінарне спрямування, що реалізується у низці наук, у тому числі у контексті екстремальної, кризової, соціальної та поведінкової психології.

Засновниками комплексних досліджень міграції у психологічному контексті стали аргентинські вчені L. Grinberg, R. Grinberg, які в 1996 році опублікували монографію «Міграція і вигнання. Психоаналітичне дослідження», що аналізувала аспекти феномену міграції в руслі психоаналітичного підходу [9].

Іншим цікавим дослідженням екзистенційних та психологічних проблем міграції, стала робота канадських вчених, які зробили акцент на дослідженні рівня задоволеності життєвою ситуацією у мігрантів, що прибули до Канади [8]. Їхні американські колеги J. Helliwell, H. Huang, Sh. Wang, H. Shiplett. Досліджують процес міграції з погляду досягнення психологічного благополуччя та щастя.

Новозеландськими психологами Університету королеви Вікторії (Веллінгтон) досліджується мотивація рішення про міграцію.

У центрі уваги іншої групи вчених із США С. Cobb, N. Branscombe, A. Меса, та співавторів – особистість мігранта з позиції позитивної психології [6].

У контексті нашого дослідження привертають увагу роботи зарубіжних та вітчизняних вчених. Так, психологічні аспекти вимушеної міграції розглядалися у роботах Г. Гудвін-Гілл і П. Невалайнен.

Проблемою психологічних засад адаптації мігрантів займалася низка вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як: О. Блінова, І. Леонова, М. Слюсаревський, Н. Шульга, Я. Юрків, J. Berry, E. Cohen, M. Todaro, та інші.

Особливостями процесу психологічної та соціокультурної адаптації біженців і вимушених переселенців на нових територіях було присвячено роботи Г. Габдрахманова, В. Гриценко, В. Каліненко, Г. Солдатової, Л. Шайгерової.

Враховуючи досить невелику кількість робіт, присвячених дослідженню психологічних аспектів міграції, зокрема процесу акультурації та акомодатії до умов вимушеної міграції, можна констатувати, що тема є мало вивченою та актуальною у цей складний період, що переживає наша країна та наші люди, що вимушені були покинути свої домівки.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета: виявлення та дослідження внутрішніх чинників соціально-психологічної адаптації українців до умов вимушеної міграції.

Завдання дослідження:

- Визначити основні внутрішні чинники соціально-психологічної адаптації українців до умов міграції.
- Дослідити стан актуалізованості внутрішніх чинників соціально-психологічної адаптації українців.
- Зробити висновки про взаємозв'язок внутрішніх чинників соціально-психологічної адаптації із її показниками.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Узагальнюючи основні наукові розвідки соціально-психологічної адаптації українців до умов вимушеної міграції, можна виділити такі основні теоретичні положення.

Соціально-психологічна адаптація це процес гармонізації суб'єкта та середовища в усіх його проявах (фізичного, ментального, соціального тощо) в процесі унікальної діяльності людини, що задовольняє її актуальні потреби та дозволяє їй реалізовувати життєві цілі, що забезпечують відповідність діяльності та поведінки вимогам середовища [1]. При цьому, соціально-психологічна адаптація мігранта супроводжується проживанням культурного шоку та низки травм мігранта. Виникають і інші специфічні проблеми: наразі українські мігранти прибувають до США із ознаками ПТСР та тривожних розладів, гострої втрати близьких, загальної дезорієнтації [3].

Існують фактори, як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, що визначають зміст та динаміку соціально-психологічної адаптації мігрантів [4]. До об'єктивних чинників прийнято відносити такі чинники: країна в'їзду, мова, характер місцевої культури, етнічна приналежність мігрантів,

ставлення корінного населення, наявність підтримуючих структур, соціально-економічні чи політичні обставини, що додатково виникають на новому місці проживання.

Суб'єктивні фактори впливають на динаміку входження у нову соціальну ситуацію та адаптацію до неї, і, передусім, це психологічний зміст та унікальність структури особистості. Особливості когнітивних процесів: визначальні способи сприйняття, мислення, уваги, переживань – також істотно впливають на адаптаційну поведінку за умов нової постійної стресової ситуації, якою є для мігранта нові соціальні умови, люди, мовленнєві та соціокультурні стандарти.

Дослідники також називають основні критерії ефективної адаптації – зовнішній та внутрішній. Зовнішнім критерієм виступає інтеграція людини до культурного та соціального життя у країні вимушеного перебування. Зовнішнім критерієм вважається відчуття задоволеності та повноти життя, психологічне благополуччя.

У адаптації українських мігрантів дослідники виділяють п'ять основних стадій [10]:

- стадія ейфорії, що закінчується разом зі збором документів та від'їздом;
- стадія туристична, що включає у себе перше знайомство із новою соціальною ситуацією та умовами проживання;
- орієнтаційна стадія – стадія первинною адаптації до нових реалій;
- депресивна стадія, що характеризується як деформація концепції перспектив в особистій та професійній сфері, зростання хворобливих психологічних та фізичних симптомів;
- стабілізаційна фаза – досить спокійний період, коли людина знаходить своє місце у соціально-культурному середовищі та втрачає почуття неправильності та нереальності переїзду.

Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів проявляється у прагненні до самозбереження цілісності особистості та самореалізації, у реалізації основних особистісних та соціальних потреб та взаємодії з навколишнім соціумом у конкретних умовах існування [1].

Перебіг та результати соціально-психологічної адаптації визначається великою мірою психологічним станом та настроєм людини і загалом психічним здоров'ям.

Дослідники характеризують психічне здоров'я як стан адекватності реагування та сприйняття, емоційне благополуччя без хворобливих проявів, зрілість пізнавальної, емоційної та вольової сфер, адаптивність,

асертивність, активність, самоконтроль та самоуправління, наявність цілей та активності для їх досягнення [4].

Отже, емпірична гіпотеза, що ми сформулювали на основі теоретичного аналізу проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів, визначає успішність соціально-психологічної адаптації українців до умов міграції залежно від наступних внутрішніх чинників: асертивність, життєстійкість та актуалізованість ефективних копінг-стратегій. Насамперед ці внутрішні чинники забезпечують психологічне благополуччя українців в умовах міграції, що є показником успішності процесу адаптації.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Вибірку досліджуваних, що брала участь у нашому експерименті складала дорослі українці, переважно жінки, віком від 24 до 64 років. Соціальний статус респондентів різний: 41,7 % респондентів працевлаштовані, 27,8 % – безробітні, 25,0 % – фрілансери, пенсіонери, підприємці, тощо, а 5,5 % – студенти. Преважна більшість респондентів перебувають у США від 1 місця до року, деяка частина респондентів – від 2 до 10 років. З них деяка частина вибірки (61,9 %) планує залишитися у США, деяка (33,3 %) – є тимчасовим або вимушеним мігрантом.

Згідно із гіпотезою, метою та завданнями дослідження, із урахуванням особливостей вибірки, нами були обрані наступні методи дослідження:

- *емпіричні*: тест «Асертивність» (Капоні-Новак), методика діагностики життєстійкості (С.Маді, в адаптації Д. Леонтєва), опитувальник «Соціально-психологічна адаптація» (Роджерс-Даймонд), шкала психологічного благополуччя (К.Ріф), копінг-тест Р.Лазаруса и С. Фолкмана;
- *методи математичної статистики* (кореляційний аналіз Пірсона).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Для дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації українців у США нами було використано тест СПА (Роджерса-Даймонда). Результати представлені у таблиці (табл. 1).

Шкала «Адаптація» розкриває рівень здатності людини пристосовуватися до вимог середовища, але також процес пристосування, результатом якого є адаптація. Тож, як видно з таблиці, 21,6 % українців, що мігрували у США виявляють високий рівень адаптованості, низький рівень – 34,5 %.

Таблиця 1

**Особливості та показники соціально-психологічної адаптації
українців у США**

Показники	Кількість досліджуваних, у %		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Адаптація	21,6	43,9	34,5
Самоприйняття	20,7	49,9	29,4
Прийняття інших	17,2	65,9	16,9
Емоційний комфорт	19,1	46,2	34,7
Інтернальність-екстернальність	21,8	40,1	38,1
Домінування-відомість	24,2	44,6	31,6
Відхід від проблем (ескапізм)	22,5	49,9	27,6

Шкала самоприйняття загалом відображує ставлення людини до себе та оцінку себе у тій чи іншій життєвій ситуації: як я дію, як справляюся, який я коли вирішую проблеми, тощо. Бачимо, що високий рівень самоприйняття виявлено у 20,7 % українців, що брали участь у дослідженні, а низький – у 29,4 %.

Що стосується показника «прийняття інших», то як правило, мова йде про те, що як я приймаю себе, так я приймаю інших людей. Але у випадку з українськими мігрантами, сфера цієї шкали може розповсюджуватися і на тих інших, що є такими ж мігрантами, а також представників американської культури. І тоді сфера прийняття американців входить у сферу прийняття американської культури у цілому. Отже, наше дослідження виявило, що 17,2 % українських мігрантів мають високий рівень прийняття інших, а 16,9 % – низький.

Шкала емоційного комфорту близька до змісту поняття «психологічне благополуччя», вона вміщує у себе позитивні переживання, емоції, пов'язані із радістю та інтересом, відчуття задоволення та достатку, у тому числі самодостатності. Із таблиці бачимо, що 19,1 % українських мігрантів виявляють високий рівень емоційного комфорту, а 34,7 % – низький.

Шкала інтернальності виявляє особливості локусу контролю людини. Локус контролю – поняття у психології, характеризує властивість особистості приписувати свої успіхи чи невдачі лише внутрішнім чи зовнішнім чинникам. Інтернальний локус контролю (високий рівень інтернальності) – властивість людини брати на себе відповідальність за те, що відбувається у житті, а екстернальний (низький рівень інтернальності) – властивість звинувачувати зовнішні обставини. Наше дослідження

виявило високий рівень інтернальності у 21,8 % опитаних українців, а низький рівень – у 38,1 %.

Шкала домінування відображує здатність особистості бути лідером чи відомим. Наше дослідження виявило, що 24,2 % проявляють здатність до домінування, а 31,6 % – до відомості.

Шкала ескапізму відображує ступень дії захисних механізмів психіки людини (бажання ухилитися, втекти). Виявлено, що 22,5 % українських мігрантів схильні до ескапізму, а 27,6 % – схильні вирішувати проблеми, а не уникати їх.

Ще одним важливим показником соціально-психологічної адаптованості мігрантів, згідно нашої гіпотези є психологічне благополуччя, яке ми досліджували за допомогою шкали К. Ріфа. Результати представлені у таблиці (табл. 2).

Таблиця 2

Показники та рівень психологічного благополуччя мігрантів

Показники	Кількість досліджуваних, у %		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Позитивні відносини	24,9	44,8	30,3
Автономія	19,6	47,9	32,5
Управління середовищем	21,2	54,1	24,7
Особистісне зростання	20,4	53,3	26,3
Мета у житті	14,7	51,8	33,5
Самоприйняття	19,4	48,3	32,3
Загальний показник психологічного благополуччя	18,7	54,2	27,1

Наше дослідження виявило, що більшість українських мігрантів виявляють середній рівень психологічного благополуччя – 54,2 %. Високий рівень психологічного благополуччя виявлено у 18,7 % українців, а низький – у 27,1 %.

Для того, щоб виявити чи залежить психологічне благополуччя від особливості та міри соціально-психологічної адаптації та для перевірки нашої гіпотези про те, що психологічне благополуччя є одним з найважливіших показників ефективної адаптованості, нами було застосовано кореляційний аналіз Пірсона. Результати представлені у таблиці (табл. 3).

Кореляційний аналіз, як можна побачити з табл. 3, виявив значущі прямі та від’ємні зв’язки між показниками психологічного благополуччя та соціально-психологічної адаптації.

Таблиця 3

Взаємозв'язок показників психологічного благополуччя та соціально-психологічної адаптації

Показники	А	СП	ПІ	ЕК	Ін	Дом	Еск
Позитивні відносини	,486*	,516*	,636*	,573*	,062	-,166	,453*
Автономія	,651*	,132	,092	,114	,473*	,104	,127
Управління середовищем	,472**	,183	,129	,591*	,593*	,428**	,216
Особистісне зростання	,403**	,102	,099	,198	,038	,092	-,441**
Цілі	,601*	,117	,123	,224	,370*	,199	,110
Самоприйняття	,439*	,992*	,414*	,492*	,128	,125	,126
Рівень психологічного благополуччя	,898*	,696*	,483*	,804*	,175	,107	,502**

Шкала адаптації виявляє значимі додатні зв'язки з усіма шкалами психологічного благополуччя: позитивні відносини ($r = 0,486$, рівень значущості $p \leq 0,05$), автономія ($r = 0,651$, рівень значущості $p \leq 0,05$), управління середовищем ($r = 0,472$, рівень значущості $p \leq 0,01$), особистісне зростання ($r = 0,403$, рівень значущості $p \leq 0,01$), життєві цілі ($r = 0,601$, рівень значущості $p \leq 0,05$), самоприйняття ($r = 0,439$, рівень значущості $p \leq 0,05$), і найвищий показник кореляційного зв'язку адаптації із загальним показником психологічного благополуччя ($r = 0,898$, рівень значущості $p \leq 0,05$). Можна зробити висновок про те, що психологічне благополуччя є одним з важливих критеріїв оцінки ефективності адаптації особистості, у тому числі до умов міграції.

Шкала самоприйняття (СП) виявляє додатні кореляційні зв'язки із такими шкалами психологічного благополуччя, як: позитивні відносини ($r = 0,516$, рівень значущості $p \leq 0,05$), самоприйняття ($r = 0,992$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та загальним показником психологічного благополуччя ($r = 0,696$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала прийняття інших виявляє додатні зв'язки із шкалою позитивних відносин ($r = 0,636$, рівень значущості $p \leq 0,05$), шкалою самоприйняття ($r = 0,414$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та загальним показником психологічного благополуччя ($r = 0,483$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала емоційного комфорту також виявила прямі кореляційні відносини із шкалами психологічного благополуччя: позитивні відносини ($r = 0,573$, рівень значущості $p \leq 0,05$), управління середовищем ($r = 0,591$, рівень значущості $p \leq 0,05$), самоприйняттям ($r = 0,492$, рівень значущості

$p \leq 0,05$) та показником психологічного благополуччя ($r = 0,804$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала інтернальності виявляє додатні зв'язки із шкалами автономії ($r = 0,473$, рівень значущості $p \leq 0,05$), управління середовищем ($r = 0,593$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та шкалою цілей ($r = 0,370$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала домінування має додатній зв'язок із шкалою управління середовищем ($r = 0,428$, рівень значущості $p \leq 0,01$), а шкала ескапізму із позитивними відносинами ($r = 0,453$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та загальним рівнем психологічного благополуччя ($r = 0,502$, рівень значущості $p \leq 0,01$). Також шкала ескапізму виявляє від'ємний кореляційний зв'язок із шкалою особистісного зростання ($r = -0,441$, рівень значущості $p \leq 0,01$).

Отже, як бачимо, кореляційний аналіз, доводить нашу гіпотезу про те, що психологічне благополуччя може бути важливим показником соціально-психологічної адаптації взагалі, у тому числі адаптації українців до умов міграції.

Ще одним завданням нашого дослідження було виявлення внутрішніх чинників соціально-психологічної адаптації українців до умов міграції. Їх, згідно з нашою гіпотезою три: асертивність, ефективні копінг-стратегії та життєстійкість.

За результатами діагностики рівня асертивності українців вимушених мігрантів виявлено: високий рівень асертивності проявляє 20,7 % опитаних українців, а низький – 24,5 %. Загалом у українських мігрантів діагностовано середній рівень асертивності (54,8 % опитаних українців).

Життєстійкість включає три порівняно автономних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику. Виразність цих компонентів і життєстійкості загалом перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях з допомогою стійкого подолання стресами і сприйняття їх менш значущих. Нами виявлено, що: високий рівень залученості виявляє 21,1 % опитаних українців, низький – 26,7 %; 24,6 % опитаних українців мають високий показник контролю, а 27,9 % – низький; більшість українських мігрантів (58,5 %) виявляє середній рівень показника прийняття ризику.

Емпіричне дослідження копінгу українців виявила наступні основні копінг-стратегії за опитувальником Лазаруса-Фолкмана: стратегія пошуку соціальної підтримки (22,3 % опитаних українців), самоконтроль (16,9 % опитаних українців), конфронтація та планування вирішення проблеми (13,9 % опитаних респондентів на кожну зі стратегій), позитивне

переоцінювання ситуації та прийняття відповідальності – це копінг-стратегії, що виявлені у 11,9 % опитаних українців.

Згідно із завданнями емпіричного дослідження та гіпотезою, нами здійснено кореляційний аналіз внутрішніх чинників соціально-психологічної адаптації із психологічним благополуччям та показниками соціально-психологічної адаптації з метою підтвердження нашої гіпотези. Результати представлені нижче.

Таблиця 4

Взаємозв'язок асертивності та життєстійкості із показниками соціально-психологічної адаптації

Показники	А	СП	ПІ	ЕК	Ін	Дом	Еск	ППБ
Асертивність	,536**	,448*	,036	,253	,626*	,411*	-,127	,446*
Залученість	,459*	,323*	,092	,614*	,449*	,614*	-,442*	,485*
Контроль	,532**	,183	,119	,433*	,602*	,428**	-,216	,532*
Прийняття ризику	,403**	,102	,099	,198	,638*	,292	-,431**	,213

Як видно з табл. 4, кореляційний аналіз виявив низку прямих та зворотних зв'язків між асертивністю, компонентами життєстійкості та показниками соціально-психологічної адаптації.

Так, шкала адаптації на позитивному рівні корелює із асертивністю ($r = 0,536$, рівень значущості $p \leq 0,01$) та усіма трьома компонентами життєстійкості: залученістю ($r = 0,459$, рівень значущості $p \leq 0,05$), контролем ($r = 0,532$, рівень значущості $p \leq 0,01$) та прийняттям ризику ($r = 0,403$, рівень значущості $p \leq 0,01$).

Шкала самоприйняття виявляє прямі зв'язки із асертивністю ($r = 0,448$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та залученістю ($r = 0,323$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала емоційного комфорту виявляє прямі зв'язки із показниками залученості ($r = 0,614$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та контролю ($r = 0,433$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала інтернальності корелює із асертивністю ($r = 0,626$, рівень значущості $p \leq 0,05$) і показниками життєстійкості: залученістю ($r = 0,449$, рівень значущості $p \leq 0,05$), контролем ($r = 0,602$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та прийняттям ризику ($r = 0,638$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала домінування виявляє прямі зв'язки із асертивністю ($r = 0,411$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та такими компонентами життєстійкості, як залученість ($r = 0,614$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та контроль ($r = 0,48$, рівень значущості $p \leq 0,01$).

Шкала ескапізму, виявляє від'ємні кореляційні зв'язки із такими компонентами життестійкості як залученість ($r = -0,442$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та прийняття ризику ($r = -0,431$, рівень значущості $p \leq 0,01$).

Крім того, асертивність та життестійкість, як виявляють результати кореляційного аналізу, мають додатні зв'язки із загальним показником психологічного благополуччя (а значить і з його компонентами). А оскільки психологічне благополуччя є показником ефективної соціально-психологічної адаптації, то маємо ще одне підтвердження нашої гіпотези.

Отже, можна зробити висновки про те, що асертивність та життестійкість мають стійкий та виражений взаємозв'язок із показником психологічного благополуччя та компонентами соціально-психологічної адаптації, зокрема виділяються такі компоненти, як адаптація, інтернальність, домінування та емоційний комфорт.

Таблиця 5

Взаємозв'язок стратегій копінгу із психологічним благополуччям та соціально-психологічною адаптацією

Показники	ППБ	А	СП	ПІ	ЕК	Ін	Дом	Еск
Конфронтація	,188	,060	,075	-,026	-,164	,375*	,436*	-,188
Дистанціювання	-,163	,119	-,093	-,092	,211	-,154	-,129	,336*
Самоконтроль	-,194	,143	,014	,004	,032	,143	,233	,034
Пошук соціальної підтримки	,442*	,461*	,087	,153	,493*	-,224	-,143	,171
Прийняття відповідальності	,165	,483*	,117	,149	,245	,464*	,533*	-,241
Уникнення	-,176	,148	-,103	,024	,137	-,130	-,175	,385*
Планування вирішення проблеми	,573*	,472*	,119	,013	,602*	,473*	,166	-,163
Позитивна переоцінка	,624*	,163	,153	,020	,534*	,133	,139	,399*

Як можна побачити з табл. 5, виявлені прямі та від'ємні зв'язки різних стратегій копінгу із психологічним благополуччям та компонентами соціально-психологічної адаптації.

Психологічне благополуччя виявляє прямий кореляційний зв'язок із такими копінг-стратегіями, як: пошук соціальної підтримки ($r = 0,442$, рівень значущості $p \leq 0,05$), планування вирішення проблеми ($r = 0,573$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та позитивна переоцінка ($r = 0,624$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала адаптації виявляє прямий зв'язок із стратегією пошуку соціальної підтримки ($r = 0,461$, рівень значущості $p \leq 0,05$), прийняття

відповідальності ($r = 0,483$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та плануванням вирішення проблеми ($r = 0,472$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкали самоприйняття та прийняття інших не виявляють значимого кореляційного зв'язку із копінг-стратегіями.

Шкала емоційного комфорту корелює із такими стратегіями копінгу як: пошук соціальної підтримки ($r = 0,493$, рівень значущості $p \leq 0,05$), планування вирішення проблеми ($r = 0,602$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та позитивна переоцінка ($r = 0,534$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала інтернальності виявляє значимий прямий зв'язок із конфронтаційним копінгом ($r = 0,375$, рівень значущості $p \leq 0,05$), прийняттям відповідальності ($r = 0,464$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та плануванням вирішення проблеми ($r = 0,473$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала домінування корелює із такими копінг-стратегіями як прийняттям відповідальності ($r = 0,533$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та конфронтаційним копінгом ($r = 0,436$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Шкала ескапізму виявляє значимий прямий зв'язок із стратегією втечі-уникнення ($r = 0,385$, рівень значущості $p \leq 0,05$), дистанціюванням ($r = 0,336$, рівень значущості $p \leq 0,05$) та позитивною переоцінкою ситуації ($r = 0,399$, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Отже, можна зробити висновок про те, що ті стратегії копінгу, що обирає для себе особистість, або ті, які в неї сформовані з дитинства, впливають на її соціально-психологічну адаптацію.

З проведеного дослідження робимо висновок про те, що асертивність, копінг-стратегії, рівень та компоненти життестійкості, такі як контроль, залученість, прийняття ризику є внутрішніми чинниками соціально-психологічної адаптації.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Представлено результати емпіричного дослідження чинників соціально-психологічної адаптації українців до умов вимушеної міграції у США. Нами доведена гіпотеза про те, що успішність соціально-психологічної адаптації українців до умов міграції залежить від таких внутрішніх особливостей як високий рівень асертивності, життестійкості та актуалізованості ефективних копінг-стратегій, таких як: пошук соціальної підтримки, самоконтроль, планування вирішення проблеми, позитивне переоцінювання та прийняття відповідальності. Насамперед ці внутрішні чинники (асертивність, життестійкість та ефективний копінг)

забезпечують психологічне благополуччя українців в умовах міграції, що є важливим показником успішності процесу адаптації.

Перспективи подальших досліджень. Подальші перспективи дослідження ми вбачаємо у розширенні дослідження внутрішніх чинників адаптації та у створенні комплексної програми супроводу соціально-психологічної адаптації, що буде включати у себе такі напрямки: психологічна підтримка, оцінка психоемоційного стану та корекція порушень у ньому, розвиток адаптаційного потенціалу (життєстійкості, асертивності та ефективного копінгу) для підвищення рівня самоактуалізації та психологічного благополуччя українців в умовах вимушеної міграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Є. Блинова, «Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації», *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, вип. 3(1), с. 111–117, 2016.
- [2] І. М. Леонова, «Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців в Україні», *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, № 4(29), с. 94–110, 2015. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://core.ac.uk/download/pdf/229859203.pdf> Дата звернення: Берез. 13, 2022.
- [3] О. А. Ровенчак, В. В. Володько, «Особливості соціокультурної адаптації українських іммігрантів у США», *Наукове пізнання: методологія та технології*, № 1, с. 118–144, 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://www.dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6716/1/Rovenchak.pdf> Дата звернення: Берез. 13, 2022.
- [4] М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова, *Психологія міграції*. Кіровоград, Україна: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013.
- [5] C. Arroyo, Soy psicóloga de duelo migratorio y estas son las cosas que más afectan a los emigrantes, 20.03.2017. [Online].
Available: https://verne.elpais.com/verne/2017/03/14/articulo/1489490451_983473.html Дата звернення: Берез. 13, 2022.
- [6] C. L. Cobb, N. R. Branscombe, A. Meca, S. J. Schwartz, D. Xie, M. C. Zea, L. E. Molina, C. R. Martinez Jr, «Toward a Positive Psychology of Immigrants», *Perspectives on Psychological Science*, 14(4), December, 2018. [Online].

Available: [https://www.researchgate.net/publication/329483609 Toward a Positive Psychology of Immigrants](https://www.researchgate.net/publication/329483609_Toward_a_Positive_Psychology_of_Immigrants) Дата звернення: Берез. 13, 2022.

- [7] A. Furnham, S. Bochner, *Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments*. L. & N.Y., 1986.
- [8] K. Frank, F. Hou, G. Schellenberg, «Life Satisfaction Among Recent Immigrants in Canada: Comparisons to Source-Country and Host-Country Populations», *Journal of Happiness Studies*, 17(4), August, 2015. [Online]. Available: [https://www.researchgate.net/publication/283907844 Life Satisfaction Among Recent Immigrants in Canada Comparisons to Source-Country and Host-Country Populations](https://www.researchgate.net/publication/283907844_Life_Satisfaction_Among_Recent_Immigrants_in_Canada_Comparisons_to_Source-Country_and_Host-Country_Populations) Дата звернення: Берез. 13, 2022.
- [9] L. Grinberg, R. Grinberg, *Migración y exilio. Estudio psicoanalítico*. Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 1996.
- [10] O. Martsyniak-Dorosh, The Heavy Psychological Toll of the War in Ukraine – Mental health support is the need of the hour. 2022. [Online]. Available: <https://www.medpagetoday.com/opinion/second-opinions/101119> Дата звернення: Берез. 13, 2022.

STUDY OF THE FACTORS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF UKRAINIANS TO THE CONDITIONS OF FORCED MIGRATION IN THE USA

Anna Yefimova,

graduate student Department of Psychology
and Personal Development Educational and Scientific
Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-9821-7993>
annayefimova777@gmail.com

Abstract. The article presents a theoretical generalization and an empirical study of the factors of socio-psychological adaptation of Ukrainians to the conditions of forced migration to the USA. Modern domestic and foreign literature was analyzed and it was found that migration is a multi-stage process unfolding over time, which contains many psychological aspects and is accompanied by the transformation of the entire system of social and psychological relations, including interpersonal, family, parental, labor, and leads to significant stress psychological mechanisms. Objective and subjective factors affecting the dynamics of social and psychological adaptation of migrants are highlighted. The hypothesis is put forward that the existence of a relationship between indicators of vitality, coping strategies, assertiveness

and social-psychological adaptation and its indicator – psychological well-being. The empirical study described in the article proves this hypothesis. It was found that only a part of Ukrainians who migrated to the USA show a high level of adaptability and a high level of emotional comfort and psychological well-being. It was concluded that it is necessary to find ways to psychologically support the process of socio-psychological adaptation of Ukrainians to the conditions of forced migration in order to increase its effectiveness, which will include the following directions: psychological support, assessment of the psycho-emotional state and correction of violations in it, development of adaptation potential (assertiveness, vitality and effective coping).

Key words: adaptation; adaptability; socio-psychological adaptation; migration; forced migration; culture shock; psychological well-being; self-actualization; psychological assistance.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. Ye. Blynova, «Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomena akulturatsii», Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriia: Psykholohichni nauky, vyp. 3(1), s. 111–117, 2016.
- [2] I. M. Leonova, «Teoretychnyi analiz problemy sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vymushenykh pereselentsiv v Ukraini», Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky, № 4(29), s. 94–110, 2015. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://core.ac.uk/download/pdf/229859203.pdf> Data zvernennia: Berez. 13, 2022.
- [3] O. A. Rovenchak, V. V. Volodko, «Osoblyvosti sotsiokulturnoi adaptatsii ukrainskykh immigrantiv u SShA», Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohii, № 1, s. 118–144, 2019. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://www.dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6716/1/Rovenchak.pdf> Data zvernennia: Berez. 13, 2022.
- [4] M. M. Sliusarevskyi, O. Ye. Blinova, Psykholohiia mihratsii. Kirovohrad, Ukraina: TOV «Imeks LTD», 2013.
- [5] C. Arroyo, Soy psicóloga de duelo migratorio y estas son las cosas que más afectan a los emigrantes, 20.03.2017. [Online].
Available: https://verne.elpais.com/verne/2017/03/14/articulo/1489490451_983473.html Data zvernennia: Berez. 13, 2022.
- [6] C. L. Cobb, N. R. Branscombe, A. Meca, S. J. Schwartz, D. Xie, M. C. Zea, L. E. Molina, C. R. Martinez Jr, «Toward a Positive Psychology of

- Immigrants», Perspectives on Psychological Science, 14(4), December, 2018. [Online].
Available: https://www.researchgate.net/publication/329483609_Toward_a_Positive_Psychology_of_Immigrants Data zvernennia: Berez. 13, 2022.
- [7] A. Furnham, S. Bochner, Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. L. & N.Y., 1986.
- [8] K. Frank, F. Hou, G. Schellenberg, «Life Satisfaction Among Recent Immigrants in Canada: Comparisons to Source-Country and Host-Country Populations», Journal of Happiness Studies, 17(4), August, 2015. [Online].
Available: https://www.researchgate.net/publication/283907844_Life_Satisfaction_Among_Recent_Immigrants_in_Canada_Comparisons_to_Source-Country_and_Host-Country_Populations Data zvernennia: Berez. 13, 2022.
- [9] L. Grinberg, R. Grinberg, Migración y exilio. Estudio psicoanalítico. Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 1996.
- [10] O. Martsyniak-Dorosh, The Heavy Psychological Toll of the War in Ukraine – Mental health support is the need of the hour. 2022. [Online].
Available: <https://www.medpagetoday.com/opinion/second-opinions/101119> Data zvernennia: Berez. 13, 2022.

*Стаття надійшла до редакції
16 березня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-27-39](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-27-39)

UDC 61.04.01

Elmir Arif Isgandarov,

Doctoral student in the philosophy program
of the Educational Institute of the Republic of Azerbaijan.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0009-0001-8183-8862>
isgenderlielmir@gmail.com

PSYCHOLOGICAL ISSUES OF TAKING INTO ACCOUNT THE DEVELOPMENT AND CHANGES IN THE BRAIN STRUCTURE OF ADOLESCENTS IN THEIR UPBRINGING

Abstract. The article discusses the mechanism of development of the human brain, the characteristics of this development during adolescence, which is an important part of human life. In the modern world, it is incomplete to talk about the features of this period, without taking into account the conclusions of neuroscience, the quality of physiological changes, without being aware of the parameters of the adolescent brain. When we are aware of the basic developmental structure of the adolescent brain, we will be able to more easily manage the process with them, and instead of spending this period as a "transition period", we will learn how to use it more effectively. It is no coincidence that the founder of the Children's Research Movement, Granville Stanley Hall, called this period "the birthday of the imagination". This article also explains the psychological aspects of physiological development, especially the changes in the brain and nerve cells that occur during adolescence. The influence of the cerebral cortex (cortex), especially the forebrain, on the thinking, behavior, reactions and activities of teenagers has been investigated, and why teenagers have difficulties or behave incoherently in issues such as decision-making, conclusion, analysis, self-control, self-control has been substantiated. It is known that adolescence is considered one of the main stages of human life. The orientation established or developed in the child during this period can last a lifetime. Thus, the period of adolescence is not only a period of hormonal changes, but also a period in which various conditions are manifested in the structure of the brain.

Keywords: adolescence; brain; transition period; neurons; nerve cells; synaptic pruning.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Until recent times, it was believed that the development of the human brain is already completed at the age of 4–5 years. Therefore, changes, especially in adolescence, were interpreted mainly by hormonal imbalances and peculiar features of the transition period. In traditional approaches, such characteristics of adolescents as impulsive, rebellious, “unusual” behavior, indecision, laziness were completely explained by hormonal changes. Today, already scientific studies prove that the development of the human brain lasts until the age of 24–25 years. This means that it is very important to study new approaches to adolescents. Because it is already known that it is wrong to treat the adolescent brain as an adult human brain that has already completed its development.

Of course, the influence of hormones on human behavior and psyche cannot be denied. Adolescence is characterized by the rapid growth of height, the increase in metabolism in the body, the sharp increase in the activity of internal secretion glands, and the onset of sexual maturity [1, p. 305]. However, it should be known that all these processes do not occur independently of the brain. The changes in the adolescents' physiological parameters (characteristics such as chest area in girls, facial hair in boys, growth of height in both sexes, etc.) make them look like an adult, so adults' expectations of them suddenly increase. However, when we look at the structure of the adolescent's brain, the reason for the inadequacy of adolescent behavior is better understood.

The human brain is an indispensable structure due to the fact that it has the largest network of connections among human or natural systems on Earth and with trillions of synaptic connections [2, p. 10]. Awareness of the adolescent brain is very important due to its direct impact on cognition and behavior. If the changes in the structure of the adolescent's brain are thoroughly known and used correctly, important abilities are acquired not only in that period, but also in the rest of the stages of life. If it is known how the brain changes during adolescence, it is understood what form the decision-making process also takes.

It is already considered a primitive approach to associate adolescence only with the development of some hormones, to look at this period in its traditional form as a “transient”, “difficult”, “transitional” period. It is a fact that there are developments and changes in hormones during this period. However, to attribute all the characteristics of adolescence to hormones would cause us to overlook other aspects of the issue. As early as 1904, Granville Stanley Hall, the founder of the Child Research Movement, called adolescence the 10 best years of life, stating that In no other age is man so sensitive to the well-intentioned and

wise attempts of adults. And in no other spiritual soil do seeds, both good and bad, take root so deeply, or produce results so quickly and accurately [3].

It is known that nerve cells – neurons, which are the basis of the structure of the nervous system, are special cells that ensure the conduction of information within the nervous system. The human brain consists of a huge amount of neurons. Some scientists report that the number of neurons is more than 100 billion (approximately as many as the number of stars in the galaxy) [4, p. 45]. Physiologists, adherents of neuron theory, analyzed a number of physiological phenomena and came to the conclusion that neurons are separated from each other, and there is a connecting surface between two neighboring neurons. This connecting surface is a semiconductor dice that delivers nerve impulses from one neuron to another. This surface that connects two neurons to each other is called a synapse [5, p. 180].

The brain is considered the organ that least completed its development in the human body after birth. At this time, physiologically, the brain is only in 40 % of its own development. As it grows, along with the physiological structure of the brain, internal communications also change.

The main change in the brain of adolescents is synaptic pruning (decrease in gray matter) and myelination (increase in white matter), which is observed especially in the forebrain cortex. Gray matter is the nerve cells that form the basis of the brain, and white matter is the connections that ensure the passage of information from one part of the brain to another. This situation is often likened to a car with an engine running at a high speed, but not knowing where to go. Under the outer layer of the brain, in the cortex there is white matter. Most of the brain cells are located inside the gray matter. While neurons communicate directly with nearby nerve cells, the signals they send to neurons located in the spine are transmitted through white matter to activate muscles and nerves in other parts or hemispheres of the brain or in other parts of the body [6, p. 41]. According to studies, the amount of gray matter peaks at the age of 11 in girls and 14 in boys, and increases and decreases throughout adolescence. The amount of white matter or myelin in the brain, on the other hand, only moves on an increasing schedule during this period. This was revealed by J. Giedd and the staff of the US National Institute of Mental Health as a result of their research on the brains of 1000 children between the ages of 13 and 18 [7]. First of all, the brain loses some of the nerve cells (those that are not used) and their communications, which are growing until that period. This is called synaptic pruning. Experiments determine which nerve cells will be pruned. This also means that lesser-used abilities are also removed. For this reason, although the cerebral cortex thickens at the beginning of adolescence, this thickness gradually decreases. Through synaptic pruning, in other words, neuroscientific cleaning,

the cognitive activities of the adolescent are strengthened and the coefficient of usefulness of the brain increases.

The second major change that occurs in the brain of adolescents is myelination. Myelination means that the axons that provide communication between neurons are covered with a layer of myelin. Myelination is also characterized by the proliferation of white matter in the forebrain cortex (prefrontal cortex). Due to synaptic pruning and myelination towards the end of adolescence, adolescents are able to perform tasks that require more complex cognitive activities. Throughout adolescence, the cerebral cortex and intercortical connections continue to develop. In the corpus callosum, which connects the right and left hemispheres of the brain, axons thicken and become stronger. At the same time, the nerve tissue between the frontal and temporal cortices thickens and becomes myelinated, and these changes accelerate the exchange of information between neurons [8].

While the hippocampus, which performs learning and memory functions, is formed earlier in girls, the amygdala, which is the source of emotional reactions, develops earlier in boys. The amygdala is a complex almond-shaped structure located in the limbic system of the brain. Its main function is to associate emotions with appropriate response patterns, to respond at a physiological level, or to prepare a behavioral response. The amygdala also performs topical tasks such as coordinating the somatic expression of emotions, assessing the emotional meaning of experiences, managing feelings, satisfaction or fear responses in the brain. At the same time, we must state that during this period the forebrain develops later. The reason why adolescents react more emotionally than adults can be explained precisely by the fact that the forebrain does not complete its development against the background of the rapid development of the amygdala. The main functions of the forebrain are functions such as control, judgment and perception, decision making, conclusion, analysis, self-control. Since the brain is formed from the back to the front, this part of the brain during adolescence is the least developed and least connected compared to other parts. It is assumed that the forebrain was formed at about 20–22 years of age. It is at this age that young people begin to control their emotions, as well as acquire personal discipline, focus on more conscious activities, and effectively use the mechanisms of thinking, interpretation and decision-making [9].

The last part of the neural connections in the brain to be connected is the frontal part. An adolescent has completed only 80 % of brain development. The remaining 20 % is the part with the least communication, but has very important functions. This is important information in understanding why adolescents show unusual behavior, often behave aggressively, have difficulty restraining emotions, communicating with adults, are easily distracted, are more prone to risky behavior,

are focused on pleasure [6, p. 51]. In addition, when a person is under stress or feels fear, the thalamus sends information to more primitive parts of the brain, such as the oblong brain, instead of sending it to the area of the cortex where thinking and learning take place. As a result of this, instinctive behaviors are observed in that person, not rational thinking [10, p. 26].

Analysis of major research and publications. One of the main concepts of the research topic is upbringing. Until now, the concept of upbringing has been given different definitions. In the textbook “Pedagogical psychology”, B. Aliyev [1], A. Aliyeva [2], A. Gadirov [5], S. Hasanli [3], F. Ibrahimov [6] consider the educational process to be a goal-oriented, consistent and professional activity of a teacher or educator for the maximum development of a child's personality, to adapt it to the conditions of modern culture, to acquire the necessary qualities for a person to be the subject and strategist of his own life. In another literature, upbringing is presented as “purposeful, planned and organized formation of national and universal qualities in the young generation, which are related to behavior and are considered useful for the family and society”. One of the most common definitions of upbringing in pedagogical and psychological literature is as follows: “Upbringing is the purposeful, planned, organized transfer of knowledge, skills and experience acquired by the older generation to the younger generation.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

Understanding of the relevance of this work allowed to formulate the **purpose** of this study: achieving positive qualitative changes in the educational process of teenagers with the application of NLP within the framework of modern conditions, offering new psychological-pedagogical methods that increase the efficiency of the educational process. As a result, this will contribute to the process of educating teenagers in accordance with the requirements of the time, adhering to the national and moral values, with the most modern methods of approach.

In order to achieve the goal set for the study, the following specific **tasks** are identified in the course of the work:

1) analysis of existing literature on the problem, development of scientific and theoretical foundations of the problem;

2) examination of the current situation on the organization of the upbringing process in adolescence, the level of efficiency and suitability of upbringing methods;

3) generalization of research results on the essence, content, patterns of the upbringing process, analysis of their connection with gender, age and individual characteristics;

4) investigation of the influence of the higher nervous activity of adolescents, including their mental development, on the educational process;

5) identification and systematization of the psychological aspects of the use of NLP in the process of educating adolescents;

6) compilation of a program containing NLP techniques, development of relevant proposals and recommendations that make a positive contribution to the organization of the process of educating adolescents.

In this study, we proceed from the position that there is no child who is problematic, hardly brought up, who does not understand and does not accept. Greater success in educational work can be achieved if the child is properly communicated with, treated with the appropriate method.

The effectiveness of the upbringing process will be even higher if the individual characteristics of those brought up are taken into account.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The main provisions of the study and its results enrich pedagogical psychology with new theoretical knowledge. It forms a new approach in the upbringing of adolescents, their formation in the national-spiritual spirit, creates a fundamental basis for conducting new research in this area. Researchers conducting research in the field of training can refer to the provisions and results of the dissertation.

The results obtained from the study can be widely used by parent-teacher – school psychologists in their approach to adolescents, in raising their motives for training, in the implementation of work related to training, in the correct orientation of interaction in society, social environment, and family in educational institutions. The cerebral cortex, which is the largest fragment of the brain, accounting for 85% of its weight, and has the largest number of nerve cells, surrounds the rest of the brain like a half and a-shelled walnut. Due to the fact that the cerebral cortex is the last part of the brain that completes its development, it is vulnerable to environmental factors over a longer period of time compared to other parts of the brain [11, p. 167].

As we mentioned, the development of the brain works on the principle of back to front. Another change in the brain of adolescents occurs in the cerebellum (cerebellum), which is part of the posterior brain. It is known that the cerebellum regulates our movements by controlling our muscle activities.

This part of the posterior brain is used when passing the thread through the needle, when performing operations, playing the piano, cycling [12, p. 62]. The cerebellum continues its development during adolescence and ends its development towards the end of this period. It is for this reason that adolescents often find it difficult to maintain their balance, cannot properly regulate hand-arm movements, and commit minor accidents.

American professor Daniel Siegel stated that changes in the brain during adolescence form four main characteristics in the cognitive activities of adolescents. The scientist also indicated the pros and cons of these characteristics:

1. Novelty. This is born from the need for reward, which allows you to build more meaningful relationships in life. The positive aspects of this feature are partially abandoning traditional methods and finding new ways, identifying new ideas and approaches, and not leading a monotonous lifestyle. The downside is that not taking the risk factor into account in the excitement can result in dangerous behavior and even injury. Due to the search for originality, the instinct to act quickly leads to immediate action without thinking about the consequences.

2. Social engagement. Social relationships are aimed at strengthening the relationships of adolescents with peers and building new friendships. Research has shown that these relationships are the source of lifelong health and happiness. This can be noted as a positive aspect of social relations. On the negative side, a lifestyle that is almost completely isolated from adults, especially parents, and surrounded only by peers, leads to an increase in risky behavior in adolescents.

3. Emotional spark. Living with an emotional state means a more energetic, life-loving, exuberant, willing and enthusiastic way of life. The negative side of this situation is that extreme emotionality can cause a teenager to make sudden decisions, behave inappropriately, and show inappropriate reactions.

4. Creative explorations. It is known that J. Piaget (1896–1980), one of the main figures of cognitive psychology, included the period of adolescence in the period of abstract operations in his famous theory [4, p. 462]. This prompts teenagers to consider the current situation, think about problems and find solutions, new ideas and discoveries. Going beyond the boundaries of the monotonous lifestyle that adults often adopt, trying new and different experiences, experiencing a kind of life from a broader perspective, and so on can be counted among the positive aspects of creative exploration. When adults stop using their creative exploratory potential, they look at problems with a

repetition of habits. This also means not taking advantage of the capabilities of the imagination.

Professor Daniel Siegel likens the conflicts between adults and adolescents, or rather, the attitudes of adults towards the main characteristics of adolescence, to resisting the natural flow of a waterfall. He states that the strength of adolescence will find a way to manifest itself in the outward behavior and thinking system of the growing young man. You cannot stop the flow of the waterfall, but you can change its direction and use its power [13, p. 39].

Professor Sinan Canan, an expert on the brain, says that many of the issues people complain about with young people are actually related to behavioral patterns that depend on different stages of brain development. Disagreements with family members and other adults arise from the fact that young people have not fully mastered the ability to correctly read the intentions of other people's behavior. During this period, the young brain begins to better understand the boundaries, points of view, and how the world looks from the eyes of other people through the various conflicts and confrontations it experiences with the people around it, and to establish the connections in the brain on this level. Those seen from the outside are usually naughty, disaffected, and sometimes withdrawn, aggressive young people [15, p. 57].

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Study methods: The following methods were used in the study process:

1. Theoretical analysis – scientific sources published especially in recent years have been investigated on the problem.
2. Observation and interview – the cognitive activity and behavior of adolescents in the learning process and in the extracurricular environment were observed, the initial situation with the problem was investigated through interviews, the results obtained in the research process were clarified.
3. Experiment – an experiment was conducted to measure and evaluate the initial state and the results obtained using NLP.
4. Quantitative and qualitative analysis of the results was carried out by statistical methods.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

As a result, considering that the human brain is still being studied, we can note that research will expand further as new discoveries about the adolescent brain emerge. When approaching adolescents, we must not lose sight of the fact that they have not yet completed their own development, that their character is not fully formed. Adolescence is a learning period and should be used well. The

structure of the adolescent's brain is a topic that has not been seriously investigated until recent years. From this point of view, it is certain that new information will emerge in the background of ongoing research.

In conclusion, given that the human brain is still being studied, we can note that research will expand further as new discoveries about the adolescent brain emerge. When approaching adolescents, we must not lose sight of the fact that they have not yet completed their own development, that their character is not fully formed. Adolescence is a period of learning and this moment should be used well. The structure of the adolescent brain is a subject that has not been explored in the strict sense until recent years. From this point of view, new information will appear in the light of the ongoing research.

The formation and development of speech and thinking takes place on the basis of interaction and conditions each other.

The basis of a person's form of understanding objective reality is speech. The subjective approximation of objective reality is conditioned by the linguistic capabilities of the individual.

Thinking is accompanied by speech, expressed by language, but at the same time they also have a direct impact on thinking.

The perceived information is not as it is, but is reflected or transmitted to the recipient (the person receiving the information) by passing it through the "brain filters" of the individual, that is, "processed" in the brain and put into a certain form.

It is also possible to change the effect of that event by changing the expressions used when describing any event. Therefore, the style of expression should be chosen in accordance with the desired emotional state.

The emotional impact of events is in harmony with the means of expression. This also indicates the possibility of controlling emotions, which are one of the most important factors of self-government for a person.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The fact that the educator is familiar with the individual "maps" of those being brought up, at least taking into account the variety of these maps, makes the upbringing process more efficient.

The deep structure of processes is formed and strengthened by experiences, which determines further human behavior and reactions. Realizing this structure, it is possible to carry out certain changes in it. This, in turn, allows you to change the meaning of thoughts, depending on this, emotions and, consequently, behavior as well. Freedom from the stereotype of thinking,

acceptance of innovations, an approach to an event from a different position creates the basis for changing the structure of thinking. To form these characteristics in those who are brought up, educators need to develop these qualities in themselves.

In the process of upbringing, with the exception of national and universal values, specific goals can be determined that correspond to the capabilities and resources of each individual. Educators must believe that those who are brought up have the potential opportunities necessary to form a successful personality, and they must also regularly instill this confidence in them.

In order for the value instilled in the communication process to be sustainable, the continuity of its indoctrination is one of the main conditions. It is natural to lose trust in the sincerity of a person who often changes views in relation to one and the same value and demonstrates inadequate behavior in this regard. How and by whom it is taught is as important as what value is taught in upbringing. If the attitude of the brought up to the educator is not positive, if in the mind of the brought up, the educator is programmed as a person without consensus, with a contradictory character, then the quality of the upbringing process will be low here. If the educators, first of all, have the values that they instill, this will have a fundamental effect on those who are brought up, and a demonstration of adequate behaviour will be observed in them.

The upbringing process is realized not only on verbal grounds. A person in the position of a tutor should pay attention to the expressions that he uses during communication with the child, as well as his body language. He must take into account the fact that he himself can be an example in relation to the values that he imposes. At the same time, even if the child does not clearly express any of his problems, the educator must have the sensitivity to be able to hear from his body language that he has any problems.

We also offer a programming approach to openness to innovation in NLP. In addition to choosing from existing models, we encourage attention to the possibility of new models. In this case, we consider it appropriate to give preference to cause-and-effect relationships and logical sequences, in other words, to operations with thoughts based on imagination, and not to processes based on purely thinking. The causal relationships and logical structures of the imaginative models can be justified and interpreted later. What matters is that the resulting new model can explain or justify what is happening or what is likely to happen in any common sense way.

Considering that children's subconscious brain maps are shaped by the environment, primarily by their parents, from infancy, it is easy to understand that the lack of options for behavior at the appropriate time, and at the same time making that choice, is not only their fault. Therefore, one of the main

responsibilities of the educator is to provide the educated with various maps that will increase their positive choices. If in the child's brain there is not a single, but several forms of “good” or “right”, he will choose one of the right ones. Thus, as the chances of the right choice multiply, the probability of the wrong decreases.

Prospects for further research in this direction. A non-dynamic situation arises when behavior is generalized as a personality quality. When a static, i.e. dull accusation is expressed during communication, not towards specific behavior, but towards personality, the other person, instead of explaining the reason for his behavior, rises to defend his personality and, in many cases, is provoked into a mutual accusation. Personality is not fully contained by separate ideas and behaviors. Changing identity is much more difficult than changing behavior.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] В. Əliyev, К. Əliyeva, R. Cabbarov, *Pedaqoji psixologiya*. Bakı, Azerbaijan, 2011.
- [2] Ə. H. Əliyev, F. Ə. Əliyev, V. M. Mədətova, *İnsan və heyvan fiziologiyası*. Bakı, Azerbaijan, 2007, I hissə.
- [3] S. İ. Həsənli, *Psixologiya*. Bakı, Azerbaijan, 2013.
- [4] N. Gəncəvi, *Leyli və Məcnun*. Bakı, Azerbaijan: Lider nəşriyyatı, 2004.
- [5] Ə. Ə. Qədirov, *Yaş psixologiyası*. Bakı, Azerbaijan, 2008.
- [6] F.İbrahimov, R.Hüseynzadə, *Pedaqogika*. Bakı, Azerbaijan: Mütərcim, 2012, II cild.
- [7] İ. H. Aydın, C. H. Değirmenci, *Beynin şifresi*. İstanbul, Türkiyə, 2016.
- [8] S. Canan, *Değişen beynim*. İstanbul, Türkiyə, 2020.
- [9] J. S. Daniel, *Ergen beyin rehberi*. İstanbul, Türkiyə, 2019.
- [10] E. B. Laura, *Bebekler ve çocuklar (Infants and children). Doğum öncesinden orta çocukluğa*. Ankara, Türkiyə, 2015.
- [11] Tat Merba, «Sinir Dili Programlamasının (NLP) kişisel gelişim ve kişilerarası iletişim üzerindeki etkileri», Doktora tezi. İzmir, 2007.
- [12] C. Uzuner, *NLP Teknikleri Koleksiyonu*. Ankara, Türkiyə, 2021, I cild.
- [13] R. L. Solso, M. Kimberly MacLin, Otto H. MacLin, *Bilişsel Psikoloji*. İstanbul, Türkiyə, 2016.
- [14] E. Frances, Amy Ellis, Nutt Jensen, *Ergen beyni*. İstanbul, Türkiyə, 2021.
- [15] J. Giedd, *The teen brain: Primed to learn, Primed to take risks. Celebrum*, 26 fevral, 2009.

- [16] Gonca Çelik, Ayşegül Tahirođlu, Ayşe Avcý, «Ergenlik Döneminde Beynin Yapýsal ve Nörokimyasal Deđiřimi», *Klinik Psikiyatr*, 2008. [Online]. Available: https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_11_1_42_47.pdf
Application date: April. 05, 2023.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА ЗМІН СТРУКТУРИ МОЗКУ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХ ВИХОВАННЯ

Іскендеров Ельмір Аріф,
докторант програми філософії
інституту освіти Азербайджанської Республіки.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0009-0001-8183-8862>
isgenderlielmir@gmail.com

Анотація. У статті розглядається механізм розвитку головного мозку людини, особливості цього розвитку в підлітковому віці, який є важливою частиною життя людини. У сучасному світі говорити про особливості цього періоду, не враховуючи висновків нейронауки, якості фізіологічних змін, не знаючи параметрів мозку підлітка. Коли ми усвідомимо основну структуру розвитку підліткового мозку, ми зможемо легше керувати процесом з ними, і замість того, щоб проводити цей період як «перехідний період», ми навчимося використовувати його більш ефективно. Не випадково засновник руху дитячих досліджень Гранвіль Стенлі Холл назвав цей період «днем народження уяви». Ця стаття також пояснює психологічні аспекти фізіологічного розвитку, особливо зміни в мозку та нервових клітинах, які відбуваються в підлітковому віці. Було досліджено вплив кори головного мозку (кори), особливо переднього мозку, на мислення, поведінку, реакції та діяльність підлітків, а також чому підлітки мають труднощі або поводяться неузгоджено в таких питаннях, як прийняття рішень, висновки, аналіз, самооцінювання. Обґрунтовано контроль, самоконтроль. Відомо, що підлітковий вік вважається одним із головних етапів життя людини. Сформована або вироблена у дитини у цей період орієнтація може зберігатися на все життя. Таким чином, період підліткового віку – це не тільки період гормональних змін, а й період, коли в структурі головного мозку проявляються різні зміни.

Ключові слова: підлітковий вік; мозок; перехідний період; нейрони; нервові клітини; синаптична обрізка.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] B. Aliyev, K. Aliyeva, R. Jabbarov, Pedagogical psychology. Baku, Azerbaijan, 2011.
- [2] A. H. Aliyev, F. A. Aliyev, V. M. Madatova, Human and animal physiology. Baku, Azerbaijan, 2007, Part I.
- [3] S. I. Hasanli, Psychology. Baku, Azerbaijan, 2013.
- [4] N. Ganjavi, Leyli and Majnun. Baku, Azerbaijan: Lider publishing house, 2004.
- [5] A. A. Gadyrov, Age psychology. Baku, Azerbaijan, 2008.
- [6] F. Ibrahimov, R. Huseynzade, Pedagogy. Baku, Azerbaijan: Translator, 2012, vol. II.
- [7] I. H. Aydın, C. H. Değirmenci, The password of the brain. Istanbul, Turkey, 2016.
- [8] S. Canan, my changing mind. Istanbul, Turkey, 2020.
- [9] J. S. Daniel, Handbook of the Adolescent Brain. Istanbul, Turkey, 2019.
- [10] E. B. Laura, Infants and children. Prenatal to middle childhood. Ankara, Turkey, 2015.
- [11] Tat Merba, "Effects of Neural Language Programming (NLP) on personal development and interpersonal communication", Doctoral thesis. Izmir, 2007.
- [12] C. Uzuner, Collection of NLP Techniques. Ankara, Turkey, 2021, vol. I.
- [13] R. L. Solso, M. Kimberly MacLin, Otto H. MacLin, Cognitive Psychol. Istanbul, Turkey, 2016.
- [14] E. Frances, Amy Ellis, Nutt Jensen, The Adolescent Brain. Istanbul, Turkey, 2021.
- [15] J. Giedd, The teen brain: Primde to learn, Primed to take riskes. Celebrum, 26 fevral, 2009.
- [16] Gonca Çelik, Aypegül Tahirođlu, Ayşe Avcý, "Structural and Neurochemical Changes of the Brain During Adolescence", Clinical Psychiatrist, 2008. [Online].
Available: https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_11_1_42_47.pdf
Application date: April. 05, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
07 квітня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-40-55](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-40-55)

УДК 159.9

Солодєєва Людмила Василівна,

науковий співробітник Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Київ, Україна.
solod@ukr.net

Сєлюкова Тетяна Вікторівна,

магістр Міжрегіональної академії управління персоналом.
Київ, Україна.
selukov@3g.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

Анотація. Статтю присвячено вивченню психологічних впливів на діяльність військовослужбовців в умовах сучасної війни. Проаналізовано поведінку військовослужбовців під час екстремальних подій, причини та механізми виникнення страху та стресу, стани, що мають складові які впливають на тіло і розум (когнітивні функції) та на емоції. Вивчено основні методи їх урахування та усунення. Запропоновано також метод боротьби з травматичним досвідом із пристосуванням до реального середовища на полі бою, на відпочинку та в тилу, на реабілітації та лікуванні. Показано, що сучасний бойовий досвід встановлює закони боротьби, які залежать від ходу і результатів бойової підготовки, військової майстерності, морально-психологічного стану, дисциплінованості особового складу, кількості військ (сил), оснащеності озброєнням та військовою технікою, рівня підготовки командирів тощо. Крім оперативної (бойової) підготовки дуже важливо технічна, тилова, логістична та медична підготовки. Показано, що на сьогодні доволі слабо вивчена діяльність малих бойових груп, як одного із основних угруповань сучасної війни, через складність соціально-психологічних механізмів та групової динаміки. Показані методи та механізми боротьби зі стрес-факторами, роль в цих процесах командирів, психологів та волонтерів, а також найбільш досвідчених військовослужбовців. Проаналізовано експертне оцінювання службово-бойових дій військовослужбовців у звичайних на екстремальних діях. Сформовано 4 компоненти особливостей динаміки: морально-комунікативний, що має найбільшу інформативність; мотиваційно-вольовий, практично такий же потужний, як і перший; ціннісно-смысловий, його зміст визначає

кореляція з показниками безстрашності, соціальної відповідальності, залучення у події, життєрадісність; внутрішній комфорт, який корелює з такими показниками відсутність загрози, безпека та захищеність.

Ключові слова: психологічний вплив; страх; екстремальні події; паніка; реабілітація; декомпресія; психологічна зброя.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Психологія військового управління складається із таких компонентів: психологія військового керівника, психологія військової організації як суб'єкта та об'єкта управління, психологія взаємодії керівника з членами організації (підлеглими військовослужбовцями), розв'язання цих проблем потребує вивчення наукових підходів рекомендацій та досягнень цілої низки наук. Особливо актуальна ця проблема стоїть в умовах сучасної війни. Війна це екстремальна подія в діяльності військовослужбовця. Вона випробовує його на стійкість до всіх компонентах психіки. Достатньо зробити огляд історії людства, а це в значній мірі історії війн. Зазвичай противник, для отримання переваги застосовує так званій стрес-фактор, яких призводить до порушень психічного стану військовослужбовця у тому числі страху та паніці. При цьому одним із важливіших протидій є психологічна реабілітація. Дослідження питання психологічної реабілітації військовослужбовців уважно приділили увагу лише наприкінці 20 століття під час та після війни американської армії В'єтнамі. З'явився навіть окремий термін – декомпресія. Всі солдати у відпустках та після звільнення відправлялись на адаптування у тому числі до мирного життя, яке давало відпочинок, можливість виспатись, збалансувати режим харчування, пройти психологічне та фізичне лікування, пережити травматичні стреси і ліквідувати страх перед загибеллю та пораненням, спостереженням загиблих та покалічених побратимів, виявити інші проблеми. В українській армії, як в Збройних силах України (ЗСУ), так і в Національній гвардії України (НГУ), Прикордонних військах, Службі безпеки України (СБУ) та інших бойових відомствах та структурах практика психологічної реабілітації з'явилися лише у 2015 році – з наказом Міністерства оборони [1] для військовослужбовців, які брали участь у так званій антитерористичній операції на сході України. Після цього з'явилися накази і в інших силових структурах. Згодом у 2018 році у ЗСУ затверджено інструкцію щодо організації психологічної декомпресії військовослужбовців [2]. А у 2022 році видано Постанову Кабінету Міністрів України з питань організації реабілітації у сфері охорони здоров'я [3].

Як свідчать досвідчені психологи, стрес людини (солдата) виникає як реакція на певну ситуацію. Цей стан впливає перш за все на три складові: на тіло, розум (когнітивні функції) та емоції. Складно опанувати емоції в якийсь конкретний момент часу, бо відбувається так зване емоційне «вигорання». Тоді пропонується впливати через тіло. Якщо не можливо впливати через тіло, пропонується залучати розум. При виникненні стресу організм запускає гормональний механізм, при цьому значно збільшується викид адреналіну, норадреналіну та кортизолу. Це допомагає людині пережити екстремальні події. Разом з тим, при поверненні в «безпечну зону» необхідно провести так звану «детоксикацію», яка зазвичай полягає у прийнятті лазні, виконанні фізичних навантажень чи звичайних, чи спеціальних, відновленні водного та мінерального балансу, нормалізації харчування у тому числі відновленню вуглеводів, білків, моно – та полінасичених жирів, вітамінів та мікромінералів. Однак саме важливе у реабілітації це позитивні емоції від спілкування з рідними людьми, батьками та дітьми. Одним із сильніших факторів є фізіологічне задоволення.

Основні завдання практики залучення розуму стосується зниженню рівня емоційних навантажень і включення розумової функції. Нажаль перестати пам'ятати і думати про те, що побачив та відчуваєш не можливо, і доцільно з'ясувати це як травму.

Безпека військових сьогодні стає першочерговою у зв'язку зі збільшенням кількості екстремальних подій, включаючи реальні бойові дії (війну) Україна – росія, локальні збройні конфлікти, терористичні акти, техногенні й природні катастрофи, міжнаціональну й релігійну ворожнечу, незадоволеність умовами життя величезної кількості людей, що приводить до конфліктів в деяких регіонах [4]. Наслідком цього стає збільшення кількості осіб, що отримали травматичний життєвий досвід і вимушені пристосовуватися до середовища, що змінилося, по-новому створювати свій соціальний і особистісний простір. Досвід виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах дозволяє констатувати той факт, що психологічні наслідки ситуацій, в основі яких – екзистенціальна загроза, виявляються більш значимими за своїми соціально-психологічними ефектами, ніж самі події. Це призводить до порушення однієї з основних потреб людини – безпеки та спокою й диктує необхідність пошуку ефективних шляхів збереження й підтримки життєстійкості, опірності людини й суспільства негативним зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практична діяльність сучасного воїна відноситься до самих активно досліджуваних аспектів у військовій психології. Досвід сучасних збройних конфліктів і війн свідчить про все більше зростання використання ролі тактики малих груп у

військовій справі. В цих діях все більш важким є діяльність групової динаміки, а відповідно до цього і соціально-психологічних механізмів. Доволі в повній мірі ці питання розглянуті у навчально-методичному посібнику Національної академії Сухопутних військ м. Львів [5]. У Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем (НДЦ ГП) ЗСУ розроблено методичні рекомендації, а саме: алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу [6]. У Військовому інституті Київського національного університету (КНУ) розроблено практичний курс військової психології [7].

Дослідженням психологічної готовності військовослужбовців до проведення бойових дій основам конфліктології, організації виховної та соціально-психологічної роботи присвячені роботи [8], [10], [11], [12].

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є дослідження психологічних впливів на діяльність військовослужбовців в умовах сучасного бою (війни), принципів реабілітації та декомпресії в боротьбі зі страхом і панікою, вивченню соціально-психологічних особливостей бійця і малих військових колективів.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: дослідження причин і механізмів виникнення у військовослужбовців страху та паніки, вивчення методів компенсації впливу екстремальних подій на діяльність воїна, визначення особистої ролі командира та досвідчених солдатів і сержантів на психологічний стан в підрозділів.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Основу визначення психологічної особистості військовослужбовця в умовах зовнішньої та внутрішньої загроз визначають як внутрішні так і зовнішні фактори. Сучасний бойовий досвід свідчить про те, що закони збройної боротьби, перш за все, залежать від ходу і результатів бойової підготовки, від військової майстерності, морально-психологічного стану, дисциплінованості особового складу, від боєздатності та кількості військ (сил), оснащеності озброєння та військової техніки, рівня підготовки командирів. Недооцінювання будь-якого з цих факторів може призвести до поразки збройних сил у сучасній війні (збройному конфлікті). Це вимагає здійснення разом з оперативною (бойовою), технічною, тиловою і медичною підготовкою такого виду підготовки, яка б забезпечувала підготовку психіки військовослужбовців до стійкої практичної діяльності у складі підрозділу в умовах сучасної війни та протистояння впливу різних

факторів бою, що спрямовані на травмування психіки військовослужбовців під час ведення сучасних бойових дій.

У будь-якій війні є стрес-фактори, які спеціально створюються противником для отримання переваги: спочатку морально-психологічної, а згодом і загальної. Будь-яка війна, будь-який бій спрямовані на приголомшення психіки військовослужбовців. Як результат впливу стрес-факторів на психіку військовослужбовців – виникнення порушень психіки, однією з ведучих ознак яких є *патологічний страх, що може набувати три такі основні форми:*

- *рухова форма, що проявляється некерованими діями та рухами;*
- *форма заціпеніння (ригідна), що характеризується пасивністю, труднощами контакту з оточенням, згаслим поглядом;*
- *прихована форма, яка виглядає як гарячкова пасивність, чи безоглядна активність, що приводить до зриву виконання завдання.*

Розв'язання проблеми страху завжди було одним із основних причин психологічної підготовки. У своїй книзі «Древняя Русь и Великая степь» Л. Гумільов писав, що вікінги, як і всі люди, боялися смерті, проте приховували цей страх, вживаючи перед боєм мухомори, які сп'яняють, а сучасні їм араби йшли в атаку тверезими, проте сп'янілі вікінги їх перемагали, таке ж було і франками та кельтами. Гумільов звертав увагу на те, що методи хімічної стимуляції застосовувались навіть у Середній Азії, де перед початком атаки басмачі натирали ніздрі коней опіумом, а самі курили анашу з метою притуплення почуття страху.

Власне *страх – це емоція*, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда, яка спрямована на джерело дійсної або уявної загрози. Він характеризується пригніченістю і пригнобленістю. Страх виникає у тих військовослужбовців, які не знають, як діяти в екстремальних бойових обставинах. Про це свідчить поведінка воїнів у небезпечних обставинах війни та в ситуаціях, що виникають у процесі бойової підготовки. У бою хибні слухи про оточення, листівки, що поширюються ворогом і що пропагують його військово-технічну перевагу, можуть викликати у недостатньо підготовленого військовослужбовця страх. Найпростіший вид страху – *переляк* – емоційна реакція, що виникає на основі інстинкту самозбереження при безпосередньому зіткненні з небезпекою в бойових обставинах, або різкою зміною навколишніх обставин. У бою переляк спричиняють: несподівана зустріч з ворогом, розриви мін, снарядів, бомб, поранення тощо. Емоція переляку безпосередньо пов'язана з очікуванням небезпеки, або підготовкою до яких-небудь дій. Вона охоплює людину зненацька, може відразу порушити протікання психічних процесів і

зруйнувати цілеспрямовану діяльність військовослужбовця взагалі. Втручання свідомості призводить до підключення попереднього досвіду і перетворює переляк у контрольовану поведінку.

Боязнь – емоційний стан, що буває у людини перед виконанням задачі, пов'язаної з ризиком, з небезпекою. Нерідко цей вид страху – наслідок недооцінки своїх сил і переоцінки труднощів. Якщо ризик і небезпека великі, то поруч з острахом ідуть *тривога, занепокоєння, невпевненість*. Такий стан з'являється у «необстріляних» солдатів перед боєм.

Тут дуже важливим є особистий приклад командира та достатньо досвідчених воїнів підрозділу. Ефективна протидія страху та паніці – твердий характер, військова майстерність, морально-психологічна готовність військовослужбовця до бою. Самим поширеним та актуальним прийомом боротьби проти страху і паніки є роз'яснення військовослужбовцям мети, змісту та специфіки майбутніх дій, надання достатньої інформації про очікувані події, про всі труднощі та перешкоди, що можуть виникнути під час бою. Смерть не страшна тільки тому, кому нема чого втрачати. Героїчна смерть є смерть заради високих ідеалів. Наприклад, американські індіанці в боротьбі з європейськими колонізаторами спокійно йшли на смерть. Це обумовлювалося потребою виживання роду і зовсім не вважалося героїським вчинком. Героїзм як стан духовної культури, як здібність перемагати страх і свідомо жертвувати собою заради високої, тобто соціально значущої мети, став можливий тільки з часом, тобто з появою усвідомлення самоцінності індивідуального життя. Воїн може не відчувати страху перед смертю, але згодом може виникнути «в'єтнамський», «афганський», або «чеченський синдром», тобто психічні наслідки бойових дій, у яких військовослужбовці брали участь, безстрашно виконуючі свої бойові функції, йшли на смерть, а потім виявилось, що для цього не було достатніх підстав.

Зважаючи на те, що війна є такою соціальною реальністю, що супроводжується комплексом дій психологічного впливу на противника, підготовка військовослужбовця має базуватися на тому, щоб знята можливість нанесення йому психічних травм, які він може отримати ще до бою. Наприклад, у західних арміях психологічна підготовка військовослужбовців базується на усвідомленні ними своєї головної функції – вбивати, що вони – машина смерті, і за це їм платять гроші. Така настанова є однією з головних умов переходу на професійну армію, бо машина смерті має бути під постійним контролем.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставленої мети авторами коректно апробовані соціально-психологічні методи, а також посттравматичних впливів, стресів та реабілітації та механізмів групової динаміки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Порушення однієї з основних потреб людини – безпеки й спокою диктує необхідність пошуку ефективних шляхів збереження й підтримки життєстійкості, опірності людини (воїна) й військового колективу негативним зовнішнім і внутрішнім загрозам. Визначити психологічну безпеку особистості фахівця військовослужбовця на війні як складну багаторівневу динамічну систему, що відбиває ступінь психічної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, які виникають, зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні виконання службово-бойових завдань у звичайних та екстремальних умовах діяльності.

Факторний аналіз результатів експертної оцінки дозволив одержати чотирифакторну структуру фахівця екстремального виду діяльності, що описує 3/4 дисперсії ознак [10]. Ця модель містить чотири блоки, кожен з яких має своє структурне наповнення, власні функції, особливості динаміки, взаємозв'язки з іншими блоками.

Перший компонент – морально-комунікативний має найбільшу інформативність, його зміст визначає кореляція з такими показниками як моральність, товариськість, доброзичливість, комунікативність, сумлінність, ввічливість і організованість; отже, даний компонент складають дві групи якостей: моральні та комунікативні. У цілому, його можна інтерпретувати як моральні регулятори взаємодії особистості з соціальним оточенням.

Другий компонент – мотиваційно-вольовий, практично такий же потужний, як і перший. Його зміст визначає кореляція з такими показниками як оптимізм, цілеспрямованість, активність, упевненість, життєстійкість, ініціативність, контроль, схильність до новаторства. Вищевказані змінні відносяться до особливостей постановки й досягнення цілей: гнучкість та інтенсивність цілеполягання, а також гнучкість і воля в досягненні цілей.

Третій компонент – ціннісно-смысловий, його зміст визначає кореляція з показниками безстрашність, соціальна відповідальність, залученість у події, життєрадісність. Даний компонент можна інтерпретувати як пасіонарність або смисложиттєва складова психологічної безпеки

Четвертий компонент – внутрішній комфорт корелює з показниками відсутність загрози, безпека та захищеність. Його можна інтерпретувати як самооцінка безпеки особистості або оцінка взаємодії з навколишнім середовищем.

Таким чином, така модель у звичайних умовах діяльності містить чотири блоки, кожний з яких має своє структурне наповнення, власні функції, особливості динаміки, взаємозв'язки з іншими блоками. Проведена факторизація результатів експертної оцінки показала, що ця модель в екстремальних умовах діяльності трансформується з появою нових структурних компонентів: *морально-вольова урегульованість, стратегії подолання стресових ситуацій, ціннісно-смысловий, посттравматичне зростання / регрес*. Саме ці чотири компоненти описують близько 70 % сумарної дисперсії ознак.

Афектний страх викликається надзвичайними обставинами і на певний час паралізує здатність військовослужбовця до свідомої діяльності. Військовослужбовець «ціпеніє», поводить себе пасивно або біжить від небезпеки. Робота його нервової системи різко порушується, що призводить до загальної слабкості, фізичного безсилля. Іноді такий страх приводить до втрати свідомості й навіть смерті.

За ефектом впливу на психологічний стан військовослужбовців до афектного страху наближається *індивідуальна паніка*. Панічна поведінка базується на інстинкті самозбереження будь-якою ціною. Найчастішим прийомом для досягнення цього є втеча від небезпеки. Рятуючи себе, панікер може спричинити загибель інших. Індивідуальна паніка проявляється по-іншому: військовослужбовець почуває себе цілком безпорадним, втрачає здатність мислити, орієнтуватися, правильно співвідносити цілі та засоби їх досягнення, тверезо оцінювати події та взаємодіяти з іншими, що може призвести до зараження панічним настроєм багатьох і навіть до загальної паніки.

Тому можна зробити висновок, що одним із факторів, який найбільш травмують психіку військовослужбовців, є незнання ними кінцевої мети бойових дій. У даному випадку психічна травма виникає внаслідок того, що відбувається своєрідне «роздвоєння психіки» на два види страху: страху перед ворогом, що протистоїть військовослужбовцю у відкритому бою, та страху перед тими, хто, крім залякування, не має інших достатніх підстав, щоб виправдовували необхідність самих бойових дій.

Але під час війни берсерки, за скандинавською міфологією це істоти у шкурах ведмедів одержимі без відчуття болю воїни знову знаходили собі застосування. На основі цього можна зробити висновок про сучасні «машини смерті», що з неминучістю будуть відчужені від суспільства у

мирний час. Проте використання таких «машин» часто «виправдане» і нині – як засіб психологічного залякування потенційного ворога, бо сучасна війна передбачає не стільки фізичне, скільки моральне знищення ворога через демонстрацію своєї сили, що має бути значно більшою, ніж у інших.

Важливим видом психологічної зброї є військова таємниця, що майже не досліджена як психологічний фактор. Наприклад, наявність високотехнологічних сучасних видів зброї має значний психологічний ефект, коли ворогу невідомі масштаби практичної реалізації таких новинок, тобто коли є певна таємниця у тому, в яких межах протидіюча сторона має намір і практичну змогу її використовувати.

Проте, сучасна війна передбачає, з одного боку, необхідність (для протидіючої сторони), а з другого (для своїх військ) – можливість дії факторів психологічного впливу на різних рівнях організації військ, тобто від вищих ешелонів командуванні до кожного солдата. Тому й потрібна відповідна психологічна готовність кожного до екстремальних ситуацій, що можуть виникати під час бойових дій.

Для того, щоб військовослужбовець умів переборювати почуття страху, він повинен мати певний багаж знань і вміти його використовувати у будь-яких обставинах сучасного бою. Кожний військовослужбовець має знати свої функції, обов'язки та поставлені перед ним завдання (та знати, як їх виконувати), має вміло користуватися бойовою технікою, вміти взаємодіяти зі своїми товаришами по службі, повинен дотримуватися суворих вимог військової дисципліни, бути готовим віддати життя за свою Батьківщину, за своїх товаришів, тобто він повинен набувати певний бойовий досвід, якщо не на полі бою, то на польових заняттях, максимально наближених до бойових дій.

Формування такого бойового досвіду є одним із основних завдань командного складу. Таким чином, проведення занять з бойової підготовки – головний вид навчання, спрямований на усунення психологічного впливу страху, бо найчастіше він виникає у «необстріляних» солдат і набагато рідше у тих солдат, які мають бойовий досвід, здобутий у боях.

Військовослужбовця треба вчити всьому, що може бути потрібним на війні. Його слід переконати, що страх, який здатен опанувати ним, виводить його із строю, бо розділяє бойові лави на окремих слабких людей, що не здатні опанувати ситуацією і тому гинуть. Такі обставини є передумовами виникнення страху і паніки, тобто втрати можливості організованого ведення бойових дій. Там, де існує небезпека, потрібне знання прийомів і способів дії, бо їх незнання і є суттєвим фактором психологічного впливу, що породжує страх. Перемога в бою, таким чином, є перемогою не тільки над ворогом, але й над собою.

Військовослужбовець на війні повинен пам'ятати, що страх – одна з форм контролю противником його поведінки як боєздатної одиниці. Тому страх ніколи не приносить перемогу, а лише поразку, втрату військової гідності, дезорганізацію, навіть втрату військових підрозділів і частин, а то й території країни взагалі.

Війна лише показує, що військовослужбовець боїться смерті тому, що цього хоче противник. Тому всі фактори психологічного впливу спрямовані на позбавлення противника волі заради перемоги. Психологічний вплив, таким чином - фактор превентивної, моральної перемоги. Такі обставини призводять до необхідності розробки методів психологічної підготовки воїнів, щоб вони були спроможні протистояти будь-яким діям психологічного впливу. Військовослужбовець повинен чітко розуміти характер війни, її цілі, засоби та проти кого вона конкретно ведеться.

До факторів, що травмують психіку, відноситься і факт наявності у противника високотехнологічної сучасної зброї; застосування технологічних новинок завжди наводило жах на ворога. Так було з появою катапульта, «грецького вогню», пороху та вогнепальної зброї від пістолів, гвинтівок, гармат, а пізніше – бактеріологічної та хімічної зброї. Можна нагадати, як діяла на німців «Катюша», на душманів – «Шилка». Не менш застрашливими є засоби радіоелектронної боротьби, які призводять до дезорганізації в управлінні військами та озброєнням. Цілям психологічного впливу слугує і сучасна ядерна зброя, що стала матеріальною основою побудови стратегій стримування, тобто прикриття власної агресії ідеєю можливої агресії проти себе з боку інших.

Таємниця є психічною зброєю впливу на командування супротивника, а через його невпевненість – і на все військо противника. Саме тому розкриття таємниць, якими володіє супротивник, стає головною задачею розвідки як різновиду забезпечення бойових дій. Таємниця, з одного боку, озброює знанням власних можливостей та їх порівняння з можливостями противника, а з другого, є своєрідним способом його деморалізації і, відповідно, послаблення можливої сили його протидії. Тому завжди підготовка до бою передбачає унеможливлення для противника розкриття того, які сили застосовані у бою та їх кількість. Це й є головним прийомом морально-психологічного впливу, а при можливості й морально-психологічної перемоги до початку ведення безпосередніх бойових дій. Такий прийом часто є навіть більш ефективним, ніж так зване «брязкання зброєю», тобто відкрита демонстрація сили, що часто викликає не страх, а навпаки, активну й ефективну протидію, ненависть і відповідну мобілізацію всіх сил противника. Іншими словами, демонстрація сили не завжди є фактором, психологічного впливу.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

1. У статті розглянуто вплив психологічної зброї на діяльності військовослужбовців в умовах сучасної війни та деякі питання психологічної реабілітації.

2. Проведено аналіз поведінки військовослужбовців під час екстремальних подій, причини та механізми виникнення страху та стресу, ці стани мають складові які впливають на тіло і розум (когнітивні функції) та на емоції.

3. Запропоновано метод боротьби з травматичним досвідом із пристосуванням до реального середовища на полі бою, на відпочинку та в тилу, на реабілітації та лікуванні.

4. Показано, що на сьогодні доволі слабо вивчена діяльність малих бойових груп, як одного із основних угруповань сучасної війни, через складність соціально-психологічних механізмів та групової динаміки.

5. Показано, що сучасний бойовий досвід встановлює закони боротьби, які залежать від ходу і результатів бойової підготовки, військової майстерності, морально-психологічного стану, дисциплінованості особового складу, кількості військ (сил), оснащеності озброєнням та військовою технікою, рівня підготовки командирів тощо.

6. Крім оперативної (бойової) підготовки дуже важливо технічна, тилова, логістична та медична підготовки.

7. Показані методи та механізми боротьби зі стрес-факторами, роль в цих процесах командирів, психологів та волонтерів, а також найбільш досвідчених військовослужбовців.

8. Наведено результати факторного аналізу експертної оцінки службово-бойових дій військовослужбовців у звичайних та екстремальних діях. Сформовано 4 компоненти особливостей динаміки: морально-комунікативний, який має найбільшу інформативність; мотиваційно-вольовий, практично такий же потужний, як і перший; ціннісно-смісловий, його зміст визначає кореляція з показниками безстрашність, соціальна відповідальність, залучення у події, життєрадісність; внутрішній комфорт корелює з показниками відсутність загрози, безпека та захищеність.

Перспективи подальших досліджень. Найближчим часом авторами будуть більш глибоко вивчатись причини та механізми виникнення страху та стресу в оборонній на наступальній бойових діях; визначення особистої ролі командира та досвідчених солдатів і сержантів на психологічний стан в підрозділів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Міністерство оборони України. (2015, Груд. 09). *Наказ № 702 «Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, та Державної спеціальної служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text>
- [2] Міністерство оборони України. (2018, Лип. 17). *Наказ № 337 «Про затвердження Змін до Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-18#Text>
- [3] Кабінет Міністрів України. (2021, Листоп. 03). *Постанова № 1268 «Питання організації реабілітації у сфері охорони здоров'я»* {зі змінами № 1350 від 02.12.2022, № 97 від 04.02.2023, № 279 від 30.03.2023}. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1268-2021-%D0%BF#Text>
- [4] Д. Ю. Арабаджиєв, Т. І. Сергієнко, «Політична маніпуляція та інформаційно-психологічна безпека в політичних відносинах», *Політикус*, № 2, с. 36–44, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/9448/1/Arabadzhiev%2cSergienko.pdf> Дата звернення: Квіт. 05, 2023.
- [5] Т. Л. Грицевич, О. С. Капінус, Т. М. Мацевко, П. П. Ткачук, *Соціально-психологічні технології управління військовими колективами*. Львів, Україна: НАСВ, 2018.
- [6] Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України. Київ, Україна: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.mil.gov.ua/content/pdf/avp_book.pdf Дата звернення: Квіт. 05, 2023.
- [7] С. П. Балашова, С. П. Васильєв, Г. Р. Дубровинський, *Практичний курс військової психології, ч. 2*. Київ, Україна: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2013.

- [8] А. М. Гірник, *Основи конфліктології*. Київ, Україна: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
- [9] О. М. Кокун, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська, О. В. Копаниця, О. Р. Малхазов, Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів. Київ, Україна: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://core.ac.uk/download/pdf/32309843.pdf> Дата звернення: Квіт. 05, 2023.
- [10] І. І. Приходько, «Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності: концепція, трансформаційна модель, методологія дослідження», *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*, № 4(29), с. 142–150, 2025. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4_22 Дата звернення: Квіт. 05, 2023.
- [11] П. Ленсіоні, *П'ять вад у роботі команди. Історії реальних викликів і перемог*. Харків, Україна: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017.
- [12] *Психологія бою* / Т. Л. Грицевич, І. М. Гузенко, О. С. Капінус, Т. М. Мацевко, А. М. Романишин; А. М. Романишина, Ред. Львів, Україна: Вид-во «Астролябія», 2017.

PSYCHOLOGICAL INFLUENCES ON THE ACTIVITIES OF MILITARY OFFICERS IN THE CONDITIONS OF MODERN WAR

Ludmila Solodeeva,

Researcher at the Military Institute
of Taras Shevchenko Kyiv National University.
Kyiv, Ukraine.

solod@ukr.net

Tetyana Selyukova,

Master of the Interregional Academy
of Personnel Management.

Kyiv, Ukraine

selukov@3g.ua

Abstract. This article is devoted to the study of psychological influences on the activities of military personnel in the conditions of modern war. The behavior of military personnel during extreme events, the causes and mechanisms of fear and stress, conditions that have components that affect the body and mind (cognitive functions) and emotions are analyzed. The main methods of their consideration and elimination have been studied. A method of combating traumatic experience with adaptation to the real environment on the battlefield, on rest and in the rear, on rehabilitation and treatment is also proposed. It is shown that modern combat experience establishes the laws of combat, which depend on the course and results of combat training, military skill, morale and psychological state, discipline of personnel, number of troops (forces), equipment of weapons and military equipment, level of training of commanders, etc. In addition to operational (combat) training, technical, rear, logistical and medical training is very important. It is shown that the activity of small combat groups, as one of the main groups of modern warfare, is currently rather poorly studied due to the complexity of social and psychological mechanisms and group dynamics. The methods and mechanisms of combating stress factors, the role of commanders, psychologists and volunteers, as well as the most experienced military personnel in these processes are shown. An expert assessment of service-combat actions of servicemen in normal and extreme actions is analyzed. 4 components of dynamics features are formed: moral and communicative, which has the greatest informativeness; motivational and strong-willed, almost as powerful as the first; value-semantic, its content is determined by correlation with indicators of fearlessness, social responsibility, involvement in events, cheerfulness; internal comfort, which correlates with such indicators as lack of threat, safety and security.

Key words: psychological impact; fear; extreme events; panic; rehabilitation; decompression; psychological weapons.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Ministerstvo obrony Ukrainy. (2015, Hrud. 09). Nakaz № 702 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykholohichnu reabilitatsiiu viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy, ta Derzhavnoi spetsialnoi sluzhby transportu, yaki braly uchast v antyterorystychnii operatsii, zdiisniuvaly zakhody iz zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i obrony, vidsichi i strymuvannia zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh chy vykonuvaly sluzhbovi (boiovi) zavdannia v

- ekstremalnykh umovakh». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text>
- [2] Ministerstvo obrony Ukrainy. (2018, Lyp.17). Nakaz № 337 «Pro zatverdzhennia Zmin do Instruksii pro orhanizatsiiu sanatorno-kurortnoho likuvannia, medychnoi ta medyko-psykholohichnoi rehabilitatsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-18#Text>
- [3] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2021, Lystop.03). Postanova № 1268 «Pytannia orhanizatsii rehabilitatsii u sferi okhorony zdorovia» {zi zminamy № 1350 vid 02.12.2022, № 97 vid 04.02.2023, № 279 vid 30.03.2023}. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1268-2021-%D0%BF#Text>
- [4] D. Yu. Arabadzhiev, T. I. Serhiienko, «Politychna manipuliatsiia ta informatsiino-psykholohichna bezpeka v politychnykh vidnosynakh», Politykus, № 2, s. 36–44, 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/9448/1/Arabadzhiev%2cSergienko.pdf> Data zvernennia: Kvit. 05, 2023.
- [5] T. L. Hrytsevych, O. S. Kapinus, T. M. Matsevko, P. P. Tkachuk, Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii upravlinnia viiskovymy kolektyvamy. Lviv, Ukraina: NASV, 2018.
- [6] Alhorytm roboty viiskovoho psykholoha shchodo psykholohichnoho zabezpechennia profesiinoi diialnosti osobovoho skladu Zbroinykh Syl Ukrainy. Kyiv, Ukraina: NDTs HP ZSU, 2016. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://www.mil.gov.ua/content/pdf/avp_book.pdf Data zvernennia: Kvit. 05, 2023.
- [7] S. P. Balashova, S. P. Vasyliiev, H. R. Dubrovynskyi, Praktychnyi kurs viiskovoi psykholohii, ch. 2. Kyiv, Ukraina: Kyiv. nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka, 2013.
- [8] A. M. Hirnyk, Osnovy konfliktolohii. Kyiv, Ukraina: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2010.
- [9] O. M. Kokun, I. O. Pishko, N. S. Lozinska, O. V. Kopanytsia, O. R. Malkhazov, Zbirnyk metodyk dlia diahnostryky psykholohichnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtziv viiskovoi sluzhby za kontraktom do diialnosti u skladi myrotvorchykh pidrozdiliv. Kyiv, Ukraina: NDTs HP ZSU, 2011. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://core.ac.uk/download/pdf/32309843.pdf> Data zvernennia: Kvit. 05, 2023.
- [10] I. I. Prykhodko, «Psykholohichna bezpeka personalu ekstremalnykh vydiv diialnosti: kontseptsiia, transformatsiina model, metodolohiia

doslidzhennia», Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky: zb. nauk. prats Kyiv. nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka, № 4(29), s. 142–150, 2025. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4_22 Data zvernennia: Kvit. 05, 2023.

- [11] P. Lension, Piat vad u roboti komandy. Istorii realnykh vyklykiv i peremoh. Kharkiv, Ukraina: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2017.
- [12] Psykholohiia boiu / T. L. Hrytsevych, I. M. Huzenko, O. S. Kapinus, T. M. Matsevko, A. M. Romanyshyn; A. M. Romanyshyna, Red. Lviv, Ukraina: Vyd-vo «Astroliabiia», 2017.

*Стаття надійшла до редакції
10 квітня 2023 року*

ЕКОНОМІКА

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-56-71](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-56-71)

УДК 331.5

Ануфрієва Оксана Леонідівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0002-8465-1681>
asp_bsngo@ukr.net

ВИКЛИКИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ НА ГЛОБАЛЬНОМУ РИНКУ ПРАЦІ

Анотація. У статті проаналізовано сучасні виклики, які визначатимуть соціально-економічний розвиток України на найближче майбутнє. Основна увага зосереджена на детермінантах ринку праці країни і перспективах покращення конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Окреслено критичні проблеми низької конкурентоспроможності і адаптованості українського ринку праці, які призводять до структурних диспропорцій, міграції робочої сили, зростання безробіття, соціального напруження у суспільстві. Агресивне вторгнення ворога на Україну в лютому 2022 року докорінно змінило життя громадян нашої країни і вплинуло на економічне і соціальне життя переважної більшості країн Європи й світу в цілому. Не торкаючись багатьох болючих питань, які виникли під час війни, розглянемо лише один аспект – ринок праці і ті виклики, які визначатимуть наше життя в найближчому майбутньому. Ринок праці сьогодні не можливо розглядати тільки на національному рівні, це глобальний ринок. І якщо ми прагнемо до рівноправного економічного і соціального партнерства ми маємо бути готовими до викликів сьогодення. Тому важливо аналізувати місце України в міжнародних рейтингах конкурентоспроможності, оцінювати показники, які знижують цей рівень, щоб передбачити і врахувати всі наслідки у стратегічному розвитку та своєчасно впливати на ситуацію. А ситуація в країні не проста: вимушена міграція за кордон професійних кадрів з країни, вступ до лав ЗСУ, працевдатної молоді, нестабільна робота багатьох підприємств та ін. Втім життя, в тому числі економічне, триває. Бізнес робить все

можливе, щоб зберегти компанії і продовжити працювати. До чого нам треба готуватись, оскільки ми переживаємо найбільшу кризу на ринку праці України за останні тридцять років. Другий рік війни демонструє нам, що ринок праці, який скоротився у 15 разів у порівнянні з довоєнним роком, наразі адаптується і відновлюється, демонструючи певне відродження.

Ключові слова: конкурентоспроможність економіки; детермінанти ринку праці; соціально-економічний розвиток країни; світові індекси розвитку країн; конкурентоспроможність України.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Українська економіка, після падіння на 4 % у «ковідних» 2020–2021 роках, готувалась реалізувати у 2022 році зростання у 3,2 %. Однак російське вторгнення докорінно змінило соціально-економічну ситуацію. За оцінюванням Київської школи економіки, тільки прямі втрати інфраструктури, підприємств, житлових будинків вже становлять майже 136 млрд доларів. До Європи виїхали близько 8 млн українських громадян. За опитуванням ООН 85 % українських біженців – це жінки, 47 % мають вік від 35 до 59 років, ще чверть – від 18 до 34 років, 47 % мають вищу освіту. До війни 73 % із них працювали. До шкіл у Європі пішли 2,25 млн українських дітей, а це майже половина від тих, хто ще рік тому навчався вдома. Роботу наразі мають близько 60 % людей працездатного віку, загальний показник безробіття близько 30 %, а за даними пенсійного фонду номінальна зарплата станом на кінець 2022 року зменшилася на 5 %, а реальна (з урахуванням інфляції) – на понад 20 % [1], [2], [6].

Це невтішні реалії, в яких ми живимо. Збиток, завданий економіці України сягає понад 700 млрд доларів і наскільки глибоким буде падіння української економіки сказати важко, але експертні оцінювання свідчать про понад 30 %.

Роботодавці вже об'єднують зусилля щодо напрацювання рекомендацій задля подолання кризових ситуацій на ринку праці у воєнний і повоєнний час. Зрозуміло, що необхідна активізація всіх інституцій-стейкхолдерів щодо подальшого розвитку і аналізу актуальних потреб ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним та прикладним питанням ринку праці присвячені дослідження вітчизняних науковців: І. Бойко, Р. Березовська, А. Калина, О. Кваша А. Колот, Е. Лібанова, Л. Лісогор, К. Маркевич, В. Мандибура, О. Марчук, І. Петрова,

О. Пищуліна, О. Савицький, О. Чернявська, Л. Федунчик, В. Філатов, Л. Шевченко, І. Юрчик та багато інших [17], [19]. Треба констатувати, що більшість наукових розвідок стосувались тенденцій розвитку ринку праці в Україні ще в довоєнний період. Наразі війна внесла кардинальні зміни і в тенденції і в ситуацію на ринку, що змушує науковців і практиків переглядати стратегію і шляхи розвитку ринку праці в Україні.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у дослідженні сучасних викликів, які охопили ринок праці України та окресленні стратегій дій на короткостроковий і довгостроковий період щодо збереження та підвищення конкурентоспроможності економіки країни.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: проаналізувати сучасний стан ринку праці України;

- актуалізувати тенденції та дослідити місце України у світових рейтингах конкурентоспроможності країн;
- конкретизувати детермінанти сучасного вітчизняного ринку праці;
- окреслити стратегії щодо підвищення рівня конкурентоспроможності України.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною базою дослідження є аналіз наукових підходів до сутності соціально-економічних процесів з позиції системного підходу та узагальнення сучасних тенденцій на ринку праці.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Методологічною основою є логіко-діалектичний метод пізнання явищ і процесів у сучасних світових і національних економіках, що ґрунтується на загальнонаукових принципах, зокрема логіко-історичний метод; методи аналізу, синтезу та порівняльного аналізу; метод системного аналізу та узагальнення; таблиці та діаграми для компактного й наочного зображення різних аспектів дослідження ринку праці.

У статті використовувались матеріали монографічних досліджень, науково-практичних конференцій, періодичних видань та праці вітчизняних і зарубіжних науковців з питань конкурентоспроможності ринку праці, а також статистичні збірники України та дані пошукових Інтернет-систем.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Наприкінці 2022 року федерація роботодавців України спільно з партнерами EU4Skills, GRC.UA провели аналіз ринку праці, залучивши 836 вітчизняних компаній різних напрямів економічної діяльності з 23 областей України до анкетування щодо актуальних потреб ринку праці, наявних вакансій і затребуваних навичок [16].

Результати опитування були презентовані представникам державних установ, профспілок, бізнес-середовища та закладів освіти. Не стало несподіванкою, що більшість компаній підтвердила про зменшення обсягів виробництва, близько 60 % компаній очікують на суттєву підтримку з боку держави і додаткові інвестиції на створення нових робочих місць, придбання обладнання, пошук ринків збуту і навчання персоналу.

Нові робочі місця необхідні, оскільки серед інших проблем у нас наразі критичний відсоток працевлаштованих випускників закладів освіти – 59, що свідчить про дисбаланс і неузгодженість між запитами ринку праці країни і «пропозиціями» закладів освіти [3], [12]. Для порівняння, в Європі цей показник близько 85 %, а є країни, такі як Нідерланди, Німеччина, Естонія, Литва, Угорщина, Словенія, Швеція, Фінляндія, Австрія, Ірландія та Латвія, де показник працевлаштування випускників сягає за 90 %. Такий відсоток є підтвердженням високої ефективності системи освіти в цих країнах і одним з факторів потенційного економічного розвитку країн [17], [18].

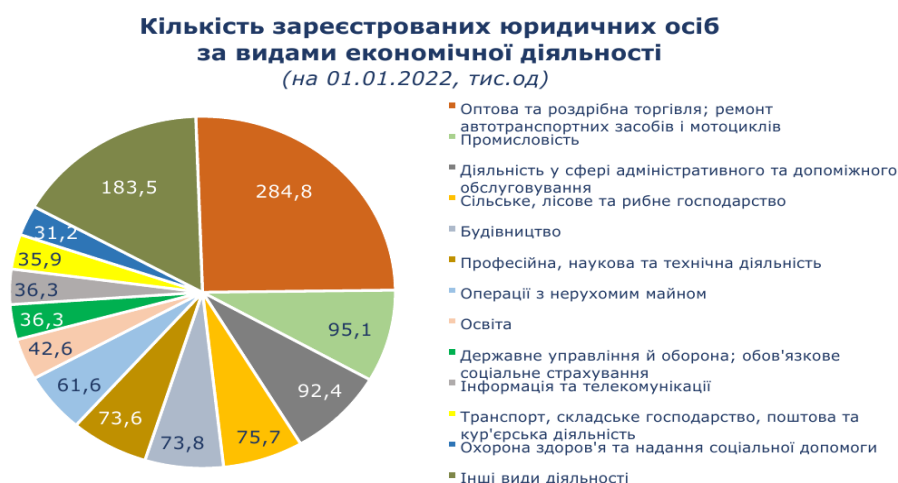

Рис. 1 Ринок праці України за видами економічної діяльності

За даними Державної служби статистики України, станом на початок 2022 року ринок праці за видами економічної діяльності знаходиться в певній структурній диспропорції [13].

Це підтверджує і наявний розподіл економічно активних підприємств за галузями.

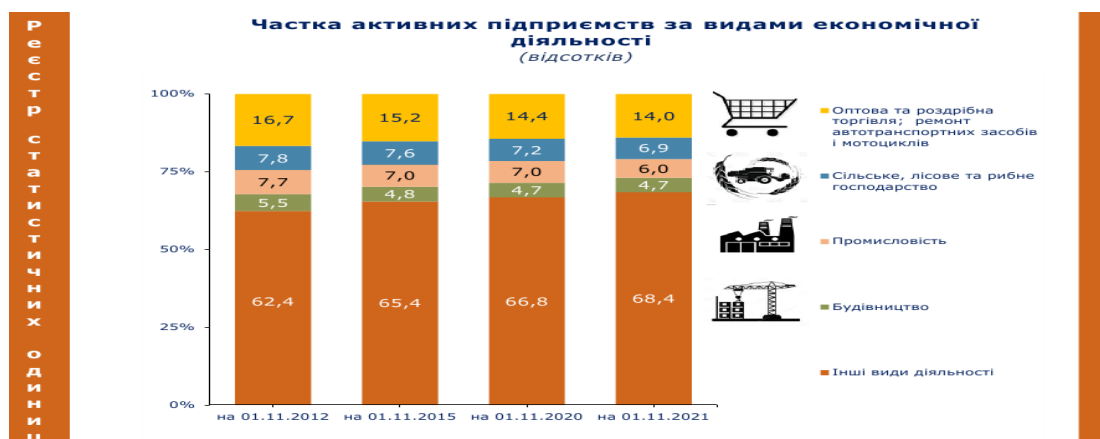

Рис. 2 Економічно активні підприємства України за галузями

Ці дані засвідчують про низький рівень технологічності, наявність структурних диспропорцій на ринку праці, недостатню кваліфікацію робочої сили. А це саме ті фактори, які забезпечують конкурентоспроможність країни на глобальному ринку [5], [11].

Узагальненою оцінкою конкурентоспроможності країн є Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index). Щорічне аналітичне дослідження конкурентоспроможності проводиться дослідницькими організаціями в усьому світі. З 1989 по 1996 роки таке спільне дослідження відбувалось у співдружності європейського Інституту менеджменту (Institute of Management Development, IMD, Лозанна (Швейцарія) і аналітичної групи Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ). З 1996 року ці дві організації випускають свої власні рейтинги [10].

Всесвітній економічний форум розглядає національну конкурентоспроможність як здатність країни та її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання, які були б стійкими у середньостроковій перспективі.

Представники ВЕФ вказують, що конкурентоспроможність національних економік є комплексом дуже різнопланових чинників. Так, на стан економіки негативно впливає неефективне управління державними фінансами та висока інфляція, а позитивний ефект можуть мати захист прав інтелектуальної власності, розвинена судова система та інші заходи. Поряд з інституційними факторами вирішальне значення

мають освіта та підвищення кваліфікації робочої сили, постійний доступ до нових знань та технологій.

Індекс глобальної конкурентоспроможності ВЕФ поєднує 113 змінних. Ці змінні об'єднані в 12 контрольних показників, що визначають національну конкурентоспроможність країни, це: якість інститутів; інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта; вища освіта і професійна підготовка; ефективність ринку товарів і послуг; ефективність ринку праці; розвиненість фінансового ринку; рівень технологічного розвитку; розмір внутрішнього ринку; конкурентоспроможність компаній; інноваційний потенціал [21].

Суттєвим є те, що високе значення одного з показників не свідчить про високий рівень конкурентоспроможності економіки країни. Вирішальним щодо остаточної оцінки є комплексна оцінка, яка враховує весь спектр чинників і взаємозв'язок між ними.

Станом на 2022 рік серед 141 країни за рейтингом ВЕФ перші п'ять місць займають: Сінгапур, США, Гонконг, Нідерланди, Швейцарія. Україна посідає 85 місце.

Методика визначення світової конкурентоспроможності IMD World Competitiveness Yearbook європейського Інституту менеджменту (Institute of Management Development) ґрунтується на даних міжнародних організацій, серед яких Організація Об'єднаних Націй, Організація економічного співробітництва та розвитку, Світової організації торгівлі, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та інші інститути, а також 57 партнерських інститутів по всьому світу. Бізнес-клімат у країнах, охоплених даним дослідженням, оцінюється на основі думки аналітиків, опитувань керівників великих корпорацій та фахівців у галузі управління.

Під конкурентоспроможністю країни IMD розуміє здатність національної економіки створювати та підтримувати середовище, в якому виникає конкурентоспроможний бізнес.

Кожна держава в рейтингу оцінюється на основі аналізу 333 критеріїв за чотирма основними показниками ключових аспектів економічного життя країни:

1. Стан економіки.
2. Ефективність уряду.
3. Стан ділового середовища.
4. Стан інфраструктури.

Показники мають рівну вагу. Підсумкове рейтингування здійснюється на основі зворотного співвідношення: дві третини – статистичні дані та одна третина – експертні оцінювання. Для кожної з економік, охоплених дослідженням, звіт містить детальні описи країни та

національної економіки з докладними підсумками щодо загальної позиції в рейтингу та найбільш значних конкурентних переваг і недоліків, які були виявлені на підставі аналізу, який використовується для розрахунку рейтингу.

Поточні дані IMD опубліковано у червні 2022 року. До рейтингу увійшли 64 країни, які оцінювалися за критеріями інноваційності, цифровізації, соціальної згуртованості, що підтримує державну політику, гнучкість, ефективність бізнесу та інші економічні показники.

Лідуючі позиції займають такі країни як: Данія, Швейцарія, Сінгапур, Швеція, Гонконг.

Варто зазначити, що майже всі європейські країни зросли порівняно з 2020 роком. Україна, у свою чергу, у 2021 році посіла 54 місце, що на одну позицію краще за попередній рік. В рейтинг за 2022 рік Україна не потрапила.

Україна за останні п'ять років має такі показники конкурентоспроможності (інформація IMD на червень 2022 р).

Таблиця

**Динаміка показників конкурентоспроможності України
2017-2021 роки [10]**

Показники конкурентоспроможності	Роки				
	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6
Загальний рейтинг	60	59	54	55	54
I. Економічні показники / Economic Performance:					
1. Внутрішнє господарство / Domestic Economy					
2. Міжнародна торгівля International Trade	55	58	56	54	54
3. Міжнародні інвестиції / International Investment, Prices					
4. Працевлаштування / Employment					
5. Ціни / Prices					
II Ефективність уряду / Government Efficiency?					
1. Державні фінанси / Public Finance					
2. Податкова політика / Tax Policy					

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
3. Інституційна основа / Institutional Framework	59	59	54	58	53
4. Підприємницьке законодавство / Business Legislation					
5. Соціальна структура / Societal Framework					
III Ефективність бізнесу / Business Efficiency:					
1. Продуктивність і ефективність / productivity & Efficiency					
2. Ринок праці / Labor Market	59	55	50	49	50
3. Фінанси / Finance					
4. Практика менеджменту / Management Practices					
5. Ставлення та цінності / Attitudes and Values					
IV. Інфраструктура / Infrastructure:					
1. Базова інфраструктура / Basic Infrastructure					
2. Технологічна інфраструктура / Technological Infrastructure					
3. Наукова інфраструктура / Scientific Infrastructure	53	53	52	54	51
4. Здоров'я та навколишнє середовище / Health and Environment					
5. Освіта / Education					

Показники невісно низькі. Більшість з них знаходяться у діапазоні від 44 до 59 місця (з 64 країн). Найнижчі місця займають показники «Фінанси» і «Здоров'я та навколишнє середовище», відповідно 64 і 61 місце.

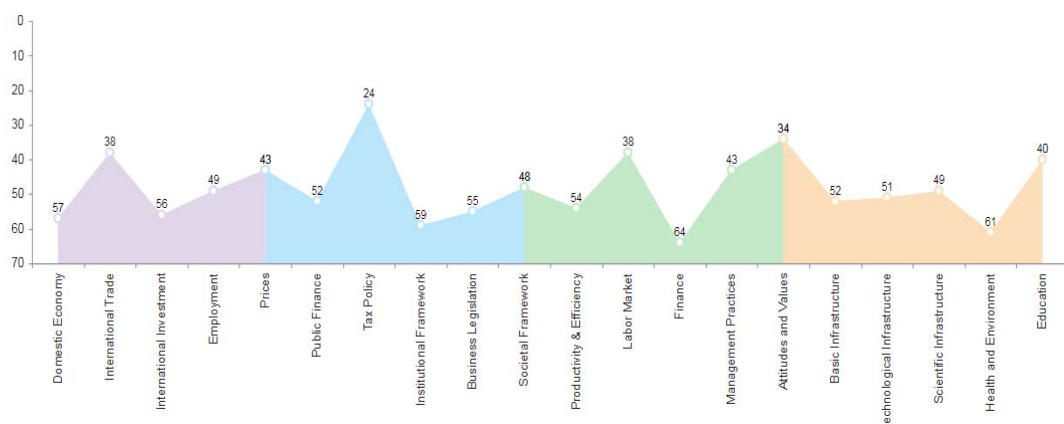

Рис. 3 Ландшафт конкурентоспроможності (початок 2022 року) [10]

Аналізуючи наявні результати стає очевидним, що найкраща ситуація в Україні з показниками «Податкова політика» – 24 місце та «Ставлення та цінності» – 34 місце; «Міжнародна торгівля» і «Ринок праці» знаходяться на 38 місці, «Освіта» на 40 місці.

Досліджуючи проблеми ринку праці важливо розуміти, які показники європейські фахівці вважають визначальними. Це: загальна погодинна винагорода на виробництві (заробітна плата + додаткові виплати), витрати на оплату праці, оплата праці в сфері послуг, рівні компенсації, винагорода керівництва, робочий час, середня кількість робочих годин на рік, мотивація працівників, трудові спори, навчання працівників, робоча сила, зайняті та зареєстровані безробітні, неповна зайнятість, жіноча робоча сила, кількість мігрантів, кваліфікована робоча сила, фінансові навички, залучення та утримання талантів, витік мізків (добре освічених і кваліфікованих людей), компетентні керівники вищої ланки.

І якщо ми хочемо зробити ринок праці в Україні конкурентоспроможним, то саме на покращення цих показників необхідно спрямувати зусилля.

Основними детермінантами сучасного вітчизняного ринку праці є нестабільна ситуація, недосконалість державного управління, яка позначається на відсутності узгодженості дій суб'єктів, скорочення можливостей створення нових робочих місць [4], [12]. Розвиток вітчизняного ринку праці відбувається у динамічному середовищі і імперативом його мають бути:

- забезпечення дотримання правового поля для всіх суб'єктів ринку праці;
- техніко-економічні та управлінські інновації, які забезпечують конкурентні переваги;
- розвитку людського капіталу, його використання та нагромадження, підвищення його якісних компонентів [15].

Детермінантами ринку праці є:

- внутрішні: економічні, демографічні, соціальні, політичні, інституційні, ринкові, інноваційні;
- зовнішні: інтеграційні, міграційні, зовнішньополітичні, зовнішньоекономічні, геополітична трансформація, розвиток інформаційного простору [7], [8], [9].

Враховуючи внутрішні і зовнішні детермінанти стратегія дій на вітчизняному ринку праці у короткостроковій перспективі має передбачати, насамперед, відновлення безпечного середовища для

життєдіяльності та праці, соціальну допомогу найбільш вразливим верствам населення та особам, які постраждали у наслідок війни.

У середньостроковій перспективі, враховуючи обраний Україною курс на євроінтеграцію, основними завданнями має стати: створення передумов розвитку кадрового потенціалу для інноваційної трансформації вітчизняної економіки та спрямованість на зміни у структурі зайнятості населення, що передбачає зміни не тільки за видами економічної діяльності, а і за напрямками освітньої підготовки [2], [14], [19].

Відповідно саме кадровий потенціал – інноваційний та інтелектуальний – у довгостроковій перспективі стає імперативом набуття і збереження стійкого економічного розвитку держави її конкурентоспроможності на глобальному ринку.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Об'єктивно оцінюючи сучасну ситуацію на ринку праці, в першу чергу, необхідно зосередитись на підвищенні продуктивності праці, яка є тим тригером, який забезпечить подальший розвиток економіки. Продуктивність праці насамперед залежить від забезпечення гідних умов праці та оплати, залучення новітніх технологій, навчання або перекваліфікацію людей працездатного віку, соціальної безпеки.

Поки на ринку праці не запанує проактивна, стратегічно зважена політика, доти цей ринок буде функціонувати в авральному режимі миттєвого реагування. Необхідно відпрацювання сучасної моделі управління ринком праці, де в пріоритеті є:

- підвищення ефективності використання робочої сили;
- підтримка вітчизняного виробника, створення його позитивного іміджу;
- конкуренція між видами економічної діяльності та сприяння розвитку тих галузей, які потенційно здатні забезпечити робочими місцями значну кількість працівників;
- цілеспрямовано розвивати соціальну сферу, зокрема освіту, що забезпечить підвищення конкурентоспроможності вітчизняної робочої сили.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження у контексті підвищення конкурентоспроможності ринку праці доречно спрямовувати на вивчення ролі таких нетрадиційних форм зайнятості як фрилансінг, часткова зайнятість, дистанційна робота, аутсорсінг та аутстафінг та інші, а також на неформальну діяльність зайнятих у

домашньому господарстві. Чим більше зростатиме внутрішня трудова мобільність робочої сили та кількість нетрадиційно зайнятих, тим більш гнучкою і незалежною ставатиме робоча сила, що вплине і на конкурентоспроможність ринку праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Відбудова України: принципи та політика, Ю.Городніченко, І.Сологуб, Б.Ведер ді Мауро, Ред. [Електронний ресурс]. Доступно: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [2] Головні тренди ринку праці у 2023 році. [Електронний ресурс]. Доступно: https://biz.ligazakon.net/news/216536_trendi-rinku-prats-v-ukran---2023 Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [3] Е.Жирий, Рынок труда в Украине: кого ищут работодатели и что предлагают. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.unian.net/economics/other/rynok-truda-v-ukraine-kogo-ishchut-rabotodateli-i-cto-predlagayut-poslednie-novosti-amp-11961825.html> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [4] О.С.Кваша, «Ринок праці в Україні: аналіз сучасного стану та перспективи», *Глобальні та національні проблеми економіки*, вип. 22, с. 1074–1079, 2018.
- [5] Майбутнє ринку праці. Протиборство тенденцій, які будуть формувати робоче середовище в 2030 році. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/workforce-of-the-future-ukr.pdf> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [6] О.Мантур-Чубата, Л.Ваганова, «Ринок праці України в умовах воєнного стану», *Економіка і регіон*, № 2(85), с. 81–87, 2022.
- [7] О.Г.Марчук, «Статистичне дослідження ринку праці в Україні», *Економічні науки*, № 9(49), с. 541, 2017.
- [8] І.Л.Петрова, «Інноваційний сегмент ринку праці: оцінка тенденцій та перспектив», *Демографія та соціальна економіка*, № 1(32), с. 166–180, 2018.
- [9] О.Пищуліна, К.Маркевич, Ринок праці в умовах війни: основні тенденції та напрями стабілізації. 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf> Дата звернення: Берез. 10, 2023.

- [10] The IMD World Competitiveness Ranking. [Online]. Available: <https://worldcompetitiveness.imd.org/rankings/wcy> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [11] Ринок праці України: сьогодні і тенденції майбутнього. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-ukrayiny-sogodennya-i-tendentsiyi-majbutnogo/> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [12] О. Савицький, Вплив війни: що відбувається на українському ринку праці. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.dw.com/uk/try-misiatsi-viiny-shcho-vidbuvaietsia-na-ukrainskomu-rynku-pratsi-a-62052011/a-62052011> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [13] Україна у цифрах 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/08/zb_Ukraine%20in%20figures_21u.pdf Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [14] *Сучасні тенденції розвитку ринку праці в Україні* / Н. Г. Джинчарадзе, О. В. Боков, О. Ю. Гулевич, Т. Б. Вітряк, І. В. Шостак, Г. Т. Куліков, Д. О. Красівський, Н. В. Савченко, О. О. Савенко, Л. Й. Літвінчук. Київ, Україна: ІПК ДСЗУ, 2018.
- [15] *Український ринок праці: імперативи та можливості змін*, І. Л. Петрової, В. В. Близнюк, Ред. Київ, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [16] Профспілка працівників освіти і науки України. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://pon.org.ua/novyny/10026-razom-zarady-peremogy-ta-vidnovlennia-krainy-rezultaty-doslidzhennia-potreb-rynku-praci.html> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [17] В. Філатов, «Як зміниться ринок праці в Україні через війну», *Економічна правда*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/1/685047/> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [18] European Business Association. [Online]. Available: <https://eba.com.ua> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [19] І. Петрова, Ринок праці України: суперечності функціонування і перспективи розвитку. [Електронний ресурс]. Доступно: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/petrova_0001.pdf Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [20] Якою має бути Україна після перемоги? Спільний документ експертів «Бачення України 2030». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://ces.org.ua/ukraine-after-victory/> Дата звернення: Берез. 10, 2023.

[21] World economic forum. [Online]. Available: <http://weforum.org/> Дата звернення: Берез. 10, 2023.

CHALLENGES AND DETERMINANTS OF UKRAINE'S COMPETITIVENESS IN THE GLOBAL LABOUR MARKET

Oksana Anufrieva,

candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
professor Department of Economics, Entrepreneurship
and Management Educational and Scientific Institute
of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-8465-1681>
asp_bsngo@ukr.net

Abstract. The article analyses modern challenges that determine the socio-economic development of Ukraine for the near future. The focus is on the labour market determinants of the country and prospects for improving the competitiveness of the domestic economy. The article identifies critical problems of low competitiveness and adaptation of the Ukrainian labor market leading to structural imbalances, labor migration, growth of unemployment, social tension in society. The aggressive invasion of Ukraine by the enemy in February 2022 radically changed the lives of our citizens and affected the economic and social life of the vast majority of European countries and the world as a whole. Without addressing the many painful issues that arose during the war let us consider only one aspect – the labor market and the challenges that will shape our lives in the near future. Today the labor market cannot be considered only at the national level; it is a global market. And if we want equitable economic and social partnership we must be prepared for the challenges of the present. Therefore it is important to analyze the place of Ukraine in the international rankings of competitiveness, to evaluate the indicators that reduce this level, to anticipate and take into account all the consequences of strategic development and to influence the situation in a timely manner. And the situation in the country is not simple: forced migration abroad of professional personnel from the country, joining the ranks of the Armed Forces of Ukraine of the able-bodied youth, unstable work of many enterprises. However, life goes on as well as economic life. Business is doing everything possible to save the company and continue its activities. What we need to prepare for as we are experiencing the

biggest crisis in the labor market of Ukraine in the last thirty years. The second year of the war demonstrates to us that the labor market which has shrunk 15 times compared to the pre-war year is adapting and recovering, showing a certain revival.

Key words: competitiveness of economy; labor market determinants; socio-economic development of the country; world indices of country development; competitiveness of Ukraine.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Vidbudova Ukrainy: pryntsyipy ta polityka, Yu. Horodnichenko, I. Solohub, B. Veder di Mauro, Red. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [2] Holovni trendy rynku pratsi u 2023 rotsi. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://biz.ligazakon.net/news/216536_trendi-rinku-prats-v-ukran---2023 Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [3] E. ZHirij, Rynok truda v Ukraine: kogo ishchut robotodатели i chto predlagayut. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.unian.net/economics/other/rynok-truda-v-ukraine-kogo-ishchut-rabotodately-i-chto-predlagayut-poslednie-novosti-amp-11961825.html> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [4] O. S. Kvasha, «Rynok pratsi v Ukraini: analiz suchasnoho stanu ta perspektyvy», Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky, vyp. 22, s. 1074–1079, 2018.
- [5] Maibutnie rynku pratsi. Protyborstvo tendentsii, yaki budut formuvaty roboche seredovyshche v 2030 rotsi. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/workforce-of-the-future-ukr.pdf> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [6] O. Mantur-Chubata, L. Vahanova, «Rynok pratsi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu», Ekonomika i rehion, № 2(85), s. 81–87, 2022.
- [7] O. H. Marchuk, «Statystychnе doslidzhennia rynku pratsi v Ukraini», Ekonomichni nauky, № 9(49), s. 541, 2017.
- [8] I. L. Petrova, «Innovatsiyni sehment rynku pratsi: otsinka tendentsii ta perspektyv», Demohrafiia ta sotsialna ekonomika, № 1(32), s. 166–180, 2018.
- [9] O. Pyschulina, K. Markevych, Rynok pratsi v umovakh viiny: osnovni tendentsii ta napriamy stabilizatsii. 2022. [Elektronnyi resurs].

- Dostupno: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [10] The IMD World Competitiveness Ranking. [Online]. Available: <https://worldcompetitiveness.imd.org/rankings/wcy> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [11] Rynok pratsi Ukrainy: sohodennia i tendentsii maibutnoho. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-ukrayiny-sogodennya-i-tendentsiyi-majbutnogo/> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [12] O. Savytskyi, Vplyv viiny: shcho vidbuvaetsia na ukrainskomu rynku pratsi. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.dw.com/uk/try-misiatsi-viiny-shcho-vidbuvaetsia-na-ukrainskomu-rynku-pratsi-a-62052011/a-62052011> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [13] Ukraina u tsyfrakh 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/08/zb_Ukraine%20in%20figures_21u.pdf Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [14] Suchasni tendentsii rozvytku rynku pratsi v Ukraini / N. H. Dzhyncharadze, O. V. Bokov, O. Yu. Hulevych, T. B. Vitriak, I. V. Shostak, H. T. Kulikov, D. O. Krasivskyi, N. V. Savchenko, O. O. Savenko, L. Y. Litvinchuk. Kyiv, Ukraina: IPK DSZU, 2018.
- [15] Ukrainskyi rynek pratsi: imperatyvy ta mozhlyvosti zmin, I. L. Petrovoi, V. V. Blyzniuk, Red. Kyiv, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [16] Profspilka pratsivnykiv osvity i nauky Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://pon.org.ua/novyny/10026-razom-zarady-peremogy-ta-vidnovlennia-krainy-rezultaty-doslidzhennia-potreb-rynku-praci.html> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [17] V. Filatov, «Iak zminytsia rynek pratsi v Ukraini cherez viinu», Ekonomichna pravda. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/1/685047/> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [18] European Business Association. [Online]. Available: <https://eba.com.ua> Data zvernennia: Berez. 10, 2023
- [19] I. Petrova, Rynok pratsi Ukrainy: superechnosti funktsionuvannia i perspektyvy rozvytku. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/petrova_0001.pdf Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [20] Yakoiu maie buty Ukraina pislia peremohy? Spilnyi dokument ekspertiv «Bachennia Ukrainy 2030». [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <https://ces.org.ua/ukraine-after-victory/> Data zvernennia:
Berez. 10, 2023.

[21] World economic forum. [Online]. Available: <http://weforum.org/> Data
zvernennia: Berez. 10, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
23 березня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-72-93](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-72-93)

УДК 614.2:338.2

Іванова Валентина Василівна,

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>
ivanval2177@gmail.com

Іванова Олена Миколаївна,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри громадського здоров'я та мікробіології
Приватного вищого навчального закладу
«Київський медичний університет».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-0904-7468>
ivanval2177@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІКИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Анотація. У статті розглянуто проблему розвитку економіки охорони здоров'я, орієнтуючись на глобальну значимість цієї сфери для кожної людини та суспільство в цілому. Представлено зв'язок стану сфери охорони здоров'я, а також умов його забезпечення та збереження з оцінкою соціально-економічного розвитку країн. Аналіз наукових публікацій виявив, що методологічні засади економіки охорони здоров'я недостатньо сформовані, не зважаючи на існування її достатньо тривалий час. Навіть визначення її сутності вченими та економістами-практиками залишається неоднозначним. Конкретизація методологічних засад економіки охорони здоров'я забезпечує теоретичну основу для більш глибокого розуміння її значимості, сприятиме формуванню та розвитку такої сфери економіки в Україні. Вдосконалення методологічних засад здійснено стосовно основних компонентів методології. Вдосконалено понятійно-категоріальний апарат стосовно економіки, а саме категорії «економіка охорони здоров'я». Її визначено як особливу сферу національної економіки, що забезпечує економічне обґрунтування потреби у формуванні необхідних ресурсів сфери охорони здоров'я на усіх рівнях, справедливість їх розподілу та ефективність використання для максимізації укріплення та

покращення здоров'я людей завдяки організації та інформування населення щодо немедичних заходів профілактики захворювань, а також наданню медичної допомоги. Узагальнено мету економіка охорони здоров'я на основі існуючих підходів інших дослідників. Представлено особливості функціонування цієї сфери економіки. Запропоновано низку функцій економіки охорони здоров'я та сформовано їх узагальнений перелік, який також включає функції, що визначені іншими дослідниками. Доповнено сукупність завдань економіки охорони здоров'я. Вона функціонуватиме ефективно, якщо її діяльність буде здійснюватися відповідно до принципів. У роботі представлено доповнений комплекс основних принципів економіки охорони здоров'я. Представлено роль економістів у її розвитку, формуванні державної політики, зміцненні здоров'я населення.

Ключові слова: економіка; охорона здоров'я; економіка охорони здоров'я; методологічні засади; управління ресурсами.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Інтенсивний економічний розвиток країни залежить від рівня розвитку та конкурентоздатності бізнесу. Для цього бізнес-структурам необхідно забезпечувати високий рівень інноваційної активності завдяки їх наявному персоналу та його людському потенціалу. Людський потенціал працівника – це сукупність результатів його розумової діяльності, а саме: знання, навички, практичний досвід, наявні професійні зв'язки, здібності до самонавчання і самомотивації, потенційні інтелектуальні здібності [1]. Процес та якість формування персоналу бізнес-структур і його потенціалу залежить від наявності та кількості працездатного населення, на що суттєво впливає загальний стан здоров'я населення. Він не тільки впливає на кількісні демографічні зміни у суспільстві (загальна чисельність населення, рівні народжуваності та смертності, тривалість життя), а й забезпечує якісну сторону життєдіяльності людини, здатність до формування знань, інноваційної активності, підвищення продуктивності праці. Це зумовило включення низки індикаторів, пов'язаних з характеристикою сфери охорони здоров'я, а також умовами його забезпечення та збереження, до низки індексів, за якими оцінюють стан розвитку та конкурентоспроможності країн (див. табл.).

Забезпечення та підтримка життєдіяльності людини, її активне довголіття та розвиток як творчої особистості, надання якісної медичної допомоги, організація та мотивації профілактичних заходів потребують

відповідних економічних важелів. Процеси, що пов'язані з їх формуванням і використанням, відносяться до сфери економіки охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження стосовно економіки охорони здоров'я переважно проводилися зарубіжними вченими для визначення її суті та особливостей, вирішення проблем оцінки ресурсів, їх розподілу та забезпечення доступності медичної допомоги населенню країни. Результати досліджень було висвітлено у працях В. O'Mahony, D. Noone, K. Tolley, S. Listl, J. Grytten, and S. Birch, A. Shiell, C. Donaldson, C. Mitton, L. Kenneth and A. Mills, H. Mola, H. Daştan, Л. Джемелінська, R. Edwards, A. Borges, E. Laranjeira, J. Kyriopoulos, V. Tsiantou та інших.

Не зважаючи на посилення уваги в Україні та світі до вирішення проблем, пов'язаних з охороною здоров'я у економічній площині, економіці охорони здоров'я приділяється недостатньо уваги як галузі економіки. Однією з причин цього є недостатня чіткість визначення її сутності, принципів та інших складових методологічної бази.

Таблиця

Індикатори стану та умов охорони здоров'я людини в методології розрахунку міжнародних рейтингів [2]–[5]

Назва індексу	Індикатори
1	2
Світовий рейтинг конкурентоспроможності	<ul style="list-style-type: none"> • загальні витрати на охорону здоров'я; • інфраструктура охорони здоров'я; • очікувана тривалість життя при народженні; • очікувана тривалість здорового життя; • смертність немовлят; • медична допомога; • індекс людського розвитку; • безпечно очищені стічні води; • ефективність використання води; • вплив забруднення; • екологічний баланс; • якість життя
Глобальний індекс знань	<ul style="list-style-type: none"> • рівень смертності дітей до п'яти років; • очікувана тривалість здорового життя; • загальне охоплення медичним обслуговуванням (охоплення основними медичними послугами); • частка дітей, які мають правильний розвиток (щодо здоров'я, навчання та психосоціального благополуччя)

Продовження таблиці

1	2
Індекс процвітання	<ul style="list-style-type: none"> • природне середовище; • здоров'я; • умови життя
Світовий рейтинг талантів	<ul style="list-style-type: none"> • якість життя; • інфраструктура охорони здоров'я; • індекс вартості життя

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті є вдосконалення методологічної бази економіки охорони здоров'я як теоретичної основи для її формування та розвитку в Україні, що має сприяти забезпеченню здорового життя та активного довголіття населенню країни.

Завдання дослідження: аналіз наукових праць стосовно методологічних засад економіки охорони здоров'я, надання пропозицій щодо їх уточнення та оновлення.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною базою для дослідження є наукові публікації, довідкова і монографічна література, дані мережі Інтернет, звіти міжнародних організацій.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі дослідження використано методи збору даних та інформації, узагальнення сучасних теоретичних досліджень, методи індукції та дедукції, аналізу, методи порівняльного аналізу.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Традиційно до основних компонентів методології відносять: мету, завдання, принципи та функції, механізм реалізації. Їх визначення ґрунтується на сутності того чи іншого об'єкта дослідження, зокрема економіки охорони здоров'я.

Економіка охорони здоров'я існує вже не перше десятиліття, але визначення її сутності вченими та економістами-практиками залишається неоднозначним. Її називають дослідженням розподілу обмежених ресурсів між альтернативними способами лікування хвороб та підтримкою, зміцненням і покращенням здоров'я. Воно також включає, на думку авторів,

вивчення розподілу охорони здоров'я та послуг, які пов'язані зі здоров'ям, їх витрат та вигід між окремими особами та групами у суспільстві [6]. Економіку охорони здоров'я характеризують і як окрему область досліджень, що застосовує економічну теорію до практичних проблем покращення використання ресурсів для забезпечення надання ефективних медичних послуг [7]. Пропонується вважати економіку охорони здоров'я областю досліджень, об'єктом вивчення якої є оптимальне використання ресурсів для лікування хвороб та зміцнення здоров'я [8].

Але розподіл необхідних ресурсів передбачає, у першу чергу, їх наявність. Отже, визначення обсягів і ефективних джерел формування ресурсів тоді також має досліджуватися з використанням економічного інструментарію. Крім того, сфера охорони здоров'я потребує не тільки дослідження та вивчення, а практичних оцінок та рекомендацій, управління системою охорони здоров'я на практиці.

З іншого боку, економіку охорони здоров'я пов'язують виключно з використанням обмежених ресурсів, призначених для покриття витрат на всі види лікування та втручань, які забезпечують покращення здоров'я суспільства [9].

Часом увага концентрується не на її суті, а на призначенні, а саме зазначають, що економіка охорони здоров'я займається проблемою розподілу ресурсів для охорони здоров'я за умов обмеженого фінансування та невизначеності [10]. Вона досліджує природу попиту на медичну допомогу з теоретичної та емпіричної точок зору, зосередивши увагу на проблемі асиметричної інформації між пацієнтами та лікарями, застосовує інструменти економіста до сфери охорони здоров'я або медичної допомоги [11]. У такому ж контексті частина науковців зазначає, що економіка охорони здоров'я пов'язана з попитом та пропозицією медичної допомоги, поведінкою її постачальників та споживачів, оцінкою послуг, розробкою та оцінкою методів планування і розподілу ресурсів. Вона розглядає також вплив альтернативних варіантів використання доступних ресурсів на охорону здоров'я та благополуччя окремих осіб та населення шляхом порівняння витрат на різні втручання та результатів, отриманих внаслідок цього [12]. Дослідники вважають, що економіка охорони здоров'я охоплює економічні аспекти взаємозв'язку між станом здоров'я та продуктивністю праці, а також фінансові аспекти послуг з охорони здоров'я, процеси прийняття економічних рішень у охороні здоров'я та установах медичної допомоги, планування розвитку охорони здоров'я [13]. Отже, низка підходів до визначення суті поняття «економіка охорони здоров'я» зводиться до розкриття її призначення, не відповідаючи на питання «що таке економіка охорони здоров'я?».

Суть економіки охорони здоров'я прирівнюють до процесів, зокрема максимізації соціальних вигід, які отримують від використання обмежених ресурсів, що виділяються на охорону здоров'я [14]. Її розглядають як використання теорій і методів економіки до сектору охорони здоров'я [13], застосування правил економіки до служб охорони здоров'я для ефективного використання ресурсів, що призначені для сектору охорони здоров'я [15]. Вважають, що вони дозволять вирішити низку питань щодо розподілу ресурсів між різними заходами для зміцнення здоров'я; кількості ресурсів, що використовуються для надання медичних послуг; організації та фінансування медичних установ, ефективності розподілу та використання ресурсів з метою охорони здоров'я, а також впливу медичних послуг на окремих осіб та суспільство [16]. Причому увага знов концентрується на розподілі ресурсів для надання медичних послуг.

Частина науковців до сфери економіки охорони здоров'я відносять не тільки ефективне використання ресурсів для медичного обслуговування, а також розробку політики щодо охорони здоров'я, економічні наслідки правил, які стосуються особистого та громадського здоров'я; створення та поширення медичних послуг [17].

У низці досліджень все ж таки надається відповідь на питання «що таке економіка охорони здоров'я», а не тільки характеризується її призначення. Зокрема автор вважає, що економіка охорони здоров'я – це вся діяльність, яка пов'язана зі здоров'ям і медичними послугами [18]. Інші переконані, що економіка охорони здоров'я – це економічний додаток галузі охорони здоров'я, що прагне максимізувати товари та послуги з ресурсів охорони здоров'я для ефективного забезпечення якості здоров'я пацієнтів [19].

Економіку охорони здоров'я визначають і як «галузь науки, яка досліджує місце охорони здоров'я у народному господарстві, розробляє методи раціонального використання ресурсів для забезпечення охорони здоров'я. Предметом даної науки є дослідження економічних відносин, які складаються між людьми в процесі надання медичної допомоги» [20]. Фактично сутність економіки охорони здоров'я звужується до досліджень економічних відносин під час надання медичної допомоги на рівні медичних закладів. Але їх роль не може обмежуватися тільки наданням такої допомоги, адже система профілактичних заходів також вирішує чимало проблем у цій сфері. Крім того, економічні аспекти функціонування сфери охорони здоров'я потребують вирішення на макрорівні, входження до пріоритетних напрямів державної політики.

Доцільно погодитися з тими науковцями, які розглядають економіку охорони здоров'я як частину економіки держави, але сумнівним є

відношення до неї як до галузі. З іншого боку, не кожне таке визначення відображає сутність призначення такої економіки.

Зокрема, економіку охорони здоров'я вважають галуззю економіки, яка досліджує те, як обмежені ресурси охорони здоров'я повинні використовуватися для задоволення потреб людей. Це призводить до адаптації економістами моделі здоров'я, де охорона здоров'я є проміжним благом, яке не має внутрішньої цінності, але необхідне для виробництва самого здоров'я [21]. Як вже вище зазначалося, роль економіки охорони здоров'я не може обмежуватися лише дослідженнями, адже будь яка галузь економіки передбачає практичне застосування теоретичних знань. Крім того, недостатньо розглядати роль цієї економіки однобоко, лише як використання ресурсів. Сумнівним здається твердження щодо існування процесу виробництва здоров'я. Визначаючи економіку охорони здоров'я як галузь економіки, дослідники далі дотримуються різних підходів щодо її призначення. Одні вважають таку економіку галуззю економіки, яка пов'язана з розподілом ресурсів у секторі охорони здоров'я для забезпечення її ефективності, результативності та якості [22]. Інші визначають економіку охорони здоров'я як галузь економіки, метою якої є виробництво, що використовує найбільш економічні ресурси, які виділяються сектору охорони здоров'я, і знаходить найкращий спосіб поділити їх для спільноти та соціальних груп [23].

Найбільш узагальнюючим можна вважати визначення економіки охорони здоров'я як галуззі економіки, що застосовує принципи економіки для вирішення проблем здоров'я та охорони здоров'я. Нею також визначаються чинники, які сприяють здоров'ю окремих людей та населення; найбільш продуктивні способи використання доступних ресурсів для покращення здоров'я [24].

Ураховуючи вищезазначене, доцільно запропонувати більш конкретне та узагальнене визначення економіки охорони здоров'я.

Отже, економіка охорони здоров'я – це особлива сфера національної економіки, що забезпечує економічне обґрунтування потреби у формуванні необхідних ресурсів сфери охорони здоров'я на макро-, мезо- та мікрорівнях, справедливість їх розподілу та ефективність використання для максимізації укріплення та покращення здоров'я населення завдяки наданню медичної допомоги, організації та інформування людей щодо немедичних заходів профілактики захворювань.

Економіка охорони здоров'я як сфера економіки вирізняється низкою особливостей, до яких можна віднести такі:

- високий рівень невизначеності у процесі прийняття рішень усіма учасниками процесів, пов'язаних з цією сферою (державні органи влади, населення, страхова компанія, медичні заклади);
- значна асиметрія інформації, особливо стосовно медичних втручань та вибору способів і методів лікування;
- значний вплив держави, адже від політики уряду, перш за все, залежить політика формування ресурсів.

Мета економіки охорони здоров'я – забезпечення кожній людині рівних прав та доступності щодо використання ресурсів сфери охорони здоров'я (виключаючи асиметрію інформації) для підтримки її здорового стану для соціальної та економічної активності, забезпечення якості життя.

Основними функціями економіки охорони здоров'я пропонуємо вважати такі:

- оцінювання стану сфери охорони здоров'я (її ресурсів, процесів) та чинників, що впливають на здоров'я;
- управління ресурсами (формування, розподіл, використання) для забезпечення медичної допомоги сферою охорони здоров'я, а також медичної та немедичної профілактики захворювань;
- формування інформаційного забезпечення для прийняття рішень стосовно охорони здоров'я, у тому числі для розроблення стратегій держави та інформування населення;
- вивчення економічних та соціальних наслідків реалізації політики у сфері охорони здоров'я та медичних рішень;
- регулювання процесів;
- організація і надання інформації;
- розробка та впровадження системи немедичних профілактичних заходів.

До переліку функцій також доцільно включити:

- забезпечення доступу до спеціалізованої інформації щодо сфери охорони здоров'я та використання державних коштів [25];
- створення методологічних інструментів [26] та набору аналітичних методів, які сприяють прийняттю рішень у сфері охорони здоров'я для підвищення їх ефективності та справедливості [28].

Завданнями економіки охорони здоров'я, виконання яких дозволить досягти її мети, є такі:

- формування уявлення щодо здоров'я та використання ресурсів у сфері охорони здоров'я;

- забезпечення формування способу мислення (точки зору), за якого визнається недостатність ресурсів і необхідність робити вибір стосовно їх використання [12];
- надання повної методології для покращення використання обмежених ресурсів завдяки зниженню захворюваності та госпіталізації [27];
- розробка і реалізація проектів для формування наборів даних, які дозволять висвітлювати та роз'яснювати певні економічні гіпотези [28];
- збирання перспективних даних у результаті клінічних досліджень [28];
- вивчення невизначеності, виробництва та розповсюдження інформації, призначеної для зменшення цієї невизначеності [28];
- оцінка організаційної ефективності медичних послуг і розробка шляхів покращення цієї організації [8];
- вивчення тенденцій стосовно трансформації структури охорони здоров'я;
- розрахунок обсягу економічних ресурсів сфери охорони здоров'я та ефективності їх використання;
- оцінка економічної ефективності різних організаційних форм забезпечення медичної допомоги населенню (діагностичні центри тощо);
- оцінка економічної ефективності окремих напрямів роботи закладів охорони здоров'я (лікувальної, діагностичної, профілактичної);
- економічне обґрунтування можливих нових організаційних форм медичної діяльності;
- розробка та оцінка ефективності систем і форм оплати праці медичних працівників;
- визначення нормативів для діяльності медичних закладів, зокрема оптимального співвідношення кількості медичних працівників [29];
- оцінка додаткових витрат та ефектів від нової послуги порівняно з існуючою практикою;
- розрахунок очікуваної норми прибутку на додаткові інвестиції в охорону здоров'я;
- розгляд альтернативних способів підтримки додаткових інвестицій в межах наявного ресурсного обмеження та втрачених ефектів;
- аналіз поведінки пацієнтів та постачальників медичних послуг стосовно суб'єкту та суті допомоги, яка надається;
- моделювання необхідного обсягу медичної допомоги, яка надається, а також необхідної кількості та складу постачальників для надання допомоги;
- економічна оцінка втручань у здоров'я людини;

- вивчення поведінки постачальників та споживачів медичних послуг [28];
- забезпечення прийняття рішень щодо втручань, політики та програм у галузі охорони здоров'я для оптимізації використання державних коштів [26];
- забезпечення стандартизованою методологією для обґрунтованого порівняння втручань у різних напрямках охорони здоров'я [30];
- надання інформації для прийняття рішень, які приносять максимальну користь для здоров'я населення завдяки покращенню рівня та розподілу здоров'я населення за допомогою наявних ресурсів, а не через економію грошей;
  - виявлення чинників, які впливають на здоров'я, окрім медичних;
  - виявлення чинників, які впливають на попит стосовно медичної допомоги та поведінку під час звернення за медичною допомогою;
  - виявлення чинників, які впливають на пропозицію медичної допомоги;
  - з'ясування наявності та вартості альтернативних способів виробництва та надання медичної допомоги;
  - планування, бюджетування та контроль медичної допомоги;
  - економічна оцінка альтернативних способів надання медичної допомоги, зокрема через зіставлення витрат та вигод [31].

До переліку завдань, визначених іншими дослідниками, пропонуємо додати такі:

- визначення ролі сфери охорони здоров'я та сукупності її закладів в соціально-економічній системі;
- аналіз стану профілактики захворювань та інформування про профілактику населення для зменшення кількості хворих;
- розробка та економічне обґрунтування створення і фінансування системи заходів для інформування населення про засоби та методи профілактики захворювань;
- участь у розробці стратегії держави стосовно забезпечення та охорони здоров'я населення;
- визначення джерел і напрямів фінансування організації та функціонування економіки охорони здоров'я;
  - розробка моделей прийняття рішень;
  - формування аналітичної інформації;
  - участь у підготовці економістів у сфері охорони здоров'я.

Функціонування економіки охорони здоров'я має здійснюватися, відповідно до принципів, серед яких дослідники визначають такі:

- принцип ефективності;
- принцип максимізації здоров'я;
- принцип максиміна;
- принцип альтернативності;
- принцип порівнянності;
- принцип рівності та справедливості.

Цей перелік пропонуємо доповнити наступними:

- принцип пріоритетності корисності для людини;
- принцип розумної економії;
- принцип доступності;
- принцип етичності.

Розглянемо деякі з них більш детально, зокрема принцип ефективності. Прийняття рішень базується на ефективності – максимізації вигід від доступних ресурсів сфери охорони здоров'я. Економічна модель економіки охорони здоров'я дає для цього корисну інформацію щодо організації та фінансування охорони здоров'я. Обмеженість бюджетів охорони здоров'я часом призводить до того, що витрати на неї здійснюються за рахунок інвестицій в інші галузі. У цьому випадку ефективність забезпечується і тим, що отримані вигоди перевищують втрачені [32].

Принцип рівності та справедливості полягає у тому, що вигоди оцінюються з погляду поліпшення стану здоров'я, а медичні послуги справедливо розподіляються за правилом рівного доступу за рівних потреб.

Принцип максимізації здоров'я передбачає, що індивідуальні відмінності у відносних перевагах, уподобаннях щодо здоров'я ігноруються шляхом призначення одних і тих же кінцевих точок за шкалою радикальної охорони здоров'я. Міжособистісне порівняння результатів, досягнутих у сфері охорони здоров'я, проводиться на основі нормативного висновку про те, що певний приріст здоров'я має однакову соціальну цінність незалежно від характеристик пацієнта.

Принцип максиміна полягає в тому, що потреба в медичній допомозі визначається відповідно до тяжкості хвороби людини. Отже, ресурси будуть спрямовані на саму тяжкохвору людину або на людину з найкоротшим очікуваним життям, але поки очікувана вигода для такої людини є позитивною незалежно від вигод, що можуть втратити інші люди [33].

Принцип альтернативності передбачає пошук ефективних та раціональних альтернатив для прийняття рішень про розподіл ресурсів у сфері охорони здоров'я, використовуючи економічні оцінювання.

Принцип порівнянності, що реалізується через оцінювання та порівняння ресурсів, які виділяються на охорону здоров'я та інші сектори економіки, а також порівняння розподілу між соціальними групами та окремими людьми [34].

Стан здоров'я формує, не виключно, медична допомога. На здоров'я та якість і тривалість життя впливає низка чинників, які не відносяться безпосередньо до медицини, але впливають на стан здоров'я людини та суспільства у цілому. Це сукупність економічних, соціальних і культурних чинників, а також сукупність чинників індивідуального способу життя. Фактично всі вони є умовами народження та повсякденного життя людей, які створюються економічною та соціальною політикою держави за існуючої політичної системи. Їх вплив може бути як позитивним, так і негативним щодо здоров'я. Такими немедичними чинниками є наступні: соціальний захист, освіта, безробіття, умови праці, стан продовольчої безпеки, умови житла та довкілля, ступінь розвитку дітей, соціальна інтеграція, доступність медичних послуг, відносини у родині, що формують стиль життя людини.

Деякі дослідники зазначають, що, зокрема, низький рівень освіти батьків та проблемні відносини між батьками та дітьми є предикторами психічних розладів у дітей [35]. Стиль життя, що пов'язаний з легким чи помірним споживанням алкоголю, призводить до зростання ракових захворювань у його прибічників [36].

Розуміння економіки охорони здоров'я допомагає розібратися у способах, якими економіка формує організацію, фінансування та надання медичної допомоги [37]. Оскільки здоров'я і медичне обслуговування відрізняються від традиційних товарів та послуг, то це вимагає особливої уваги економістів до врахування використання ресурсів, призначених для надання медичної допомоги та покращення здоров'я [25].

Обмеженість ресурсів і можливостей сфери охорони здоров'я в умовах зростання попиту на них обумовлює необхідність прийняття рішення щодо системних вдосконалень у цій сфері, спрямованих не тільки на надання медичної допомоги, а й на організацію заходів профілактики захворювань. Фінансування є одним із основоположних чинників таких вдосконалень, що актуалізує потребу у використанні економічних методів управління ресурсами та розвитку економіки охорони здоров'я. Вона, у свою чергу, має бути забезпечена кваліфікованими фахівцями – економістами у сфері охорони здоров'я.

Економісти сфери охорони здоров'я стверджують, що їх інформація про витрати на вхідні ресурси (ті, що використовуються), та переваги (або результати для здоров'я), пов'язані з медико-санітарними втручаннями,

допомагає обирати втручання, які приносять найбільшу користь здоров'ю за наявності обмежених доступних ресурсів (вибір робиться на підставі економічної ефективності) [38].

Економіст в галузі охорони здоров'я проводить економічну оцінку ресурсів, які необхідні для надання нового лікування, та будь-яких порівняльних методів лікування, а також економії, досягнутої з точки зору зниження потреби у майбутній медичній та соціальній допомозі, вигід для пацієнтів та суспільства загалом. Отримані результати використовуються для рекомендацій щодо практичного застосування нових методів лікування, надання актуальної інформації про наслідки для здоров'я [10]. Економіку охорони здоров'я не тільки можна використовувати для вивчення впливу політики на зміцнення здоров'я, але це має бути частиною досліджень у такій сфері [39]. Отже, економісти сфери охорони здоров'я мають брати в них участь, проводячи дослідження та реалізуючи теоретичні результати на практиці.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Здоров'я та високий якісний рівень життя населення має суттєвий вплив на розвиток економіки. Економіка охорони здоров'я є однією з її сфер, яка відіграє значиму роль в укріпленні та покращенні здоров'я населення завдяки організації та інформування людей щодо немедичних заходів профілактики захворювань, а також надання необхідної медичної допомоги. Здійснюючи економічне оцінювання альтернативних варіантів медичної і немедичної допомоги, її ефективності та результатів стосовно впливу на здоров'я людей, економіка охорони здоров'я сприяє формуванню державної політики стосовно сфери охорони здоров'я, розробленні стратегій та їх реалізації. Функції, завдання і правила економіки охорони здоров'я, а також увесь економічний інструментарій спрямовано на забезпечення кожній людині рівних прав та доступності щодо використання ресурсів для підтримки її здорового стану. Він сприятиме соціальній та економічній активності населення. Конкретизація методологічних засад економіки охорони здоров'я забезпечить теоретичну основу для більш глибокого розуміння її значимості, сприятиме формуванню та розвитку такої сфери економіки в Україні.

Перспективи подальших досліджень. Подальших досліджень потребує визначення пріоритетних напрямів досліджень у цій сфері економіки, результати який найшвидше і ефективніше впливатимуть на здоров'я людей та якість їх життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. Ivanova, O. Ivanov, and O. Ivanova, «Formation of human potential of industrial enterprises: model and information technology», *International Journal of Business Performance Management*, № 24(1), pp. 73–91, 2022. <https://doi.org/10.1504/IJBPM.2023.10048652>
- [2] IMD World Competitiveness Ranking, 2022. [Online]. Available: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking> Дата звернення: Лют. 02, 2023.
- [3] Legatum Institute, Index Methodology. [Online]. Available: <https://prosperity.com/about/methodology2023> Дата звернення: Лют. 02, 2023.
- [4] Introducing the EBRD Knowledge Economy Index. [Online]. Available: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html> Дата звернення: Лют. 02, 2023.
- [5] IMD World Talent Ranking, 2022. [Online]. Available: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-talent-ranking/> Дата звернення: Лют. 02, 2023.
- [6] H. Zöllner, G. Stoddart, C. Selby Smith, and World Health Organization, *Regional Office for Europe. Learning to live with health economics*, H. Zöllner, G. Stoddart, and C. Selby Smith, Ed. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2003. [Online]. Available: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/107690> Дата звернення: Лют. 02, 2023.
- [7] Shanmugasundaram Yasodha, *Theory and Practice of Health Economics in India*; Institute of Advanced Studies and Research. Chennai, 1994.
- [8] L.-A. Casado-Aranda, C. Fernández-Aguilar, J. Sánchez-Fernández, J. J. Martín, and S. Minué-Lorenzo Source, «A Neuroimaging Study Protocol on the Motivational Structures of Physicians Belonging to Private and Public Health: Neuroeconomics in Healthcare», in *Critical Issues on Changing Dynamics in Employee Relations and Workforce Diversity*. Publisher: IGI Global, 2020. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3515-8.ch013>
- [9] B. O'Mahony, D. Noone, and K. Tolley, *An Introduction to Key Concepts in Health Economics for Hemophilia Organizations*; World Federation of Hemophilia, 2010.
- [10] J. Shearer, Introduction to health economics and economic evaluation. [Online]. Available: <https://www.rds-london.nihr.ac.uk/resources/health->

[economics%20/introduction-to-health-economics-and-economic-evaluation/](#) Дата звернення: Лют. 21, 2023.

- [11] M. Grignon, J. Hurley, D. Feeny, E. Guindon et Christina Hackett, «Moral Hazard in Health Insurance», *Oeconomia*, № 8/3, pp.367-405, 2018.
<https://doi.org/10.4000/oeconomia.3470>
- [12] S. Listl, J. I. Grytten, and S. Birch, «What is health economics?», *Community Dental Health*, № 36, pp. 263–275, 2019.
https://doi.org/10.1922/CDH_4581Listl13
- [13] Himanshu Sekhar, Rout & Narayan Chandra, Nayak, «Health and Health Economics: A Conceptual Framework», *Health Economics in India*, pp. 13–29, 2007.
- [14] A. Shiell, C. Donaldson, C. Mitton, et al, «Health economic evaluation», *Journal of Epidemiology & Community Health*, № 56, pp. 85–88, 2002.
- [15] Abdulkadir Işık, Abdulhamid Mauyag Gunda, and Birol Topçu, «The Philippine Health Care Delivery System and Health Expenditure», in *Handbook of Research on Behavioral Finance and Investment Strategies: Decision Making in the Financial Industry*, pp. 271–283, 2015.
<https://doi.org/10.4018/978-1-4666-7484-4.ch016>
- [16] K. Lee and A. J. Mills, «The Role of Economists and Economics in Health Service Planning: A General Overview», in *Economics and Health Planning*, K. Lee, Ed. Croom Helm, London, 1979.
- [17] Hilal Mola, Hüseyin Daştan, «The relationship of healthy lifestyle behavior and income within the health economics», *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, vol. 13, spec. is. 9, pp. 6140–6149, 2022.
<https://doi.org/10.47750/pnr.2022.13.S09.731>
- [18] H. H. Tıraş, «Sağlık Ekonomisi: Teorik Bir İnceleme», *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, № 3(2), pp. 125–152, 2013. [Online]. Available: <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/107690>
Дата звернення: Лют. 21, 2023.
- [19] Kartheeka Bojan, Aikaterini Christogianni, and Elizabeta Mukaetova-Ladinska, «The Role of Serious Games in Healthcare and Its Contribution to the Healthcare Ecosystem: Serious Games vs. Wearables», in *Handbook of Research on Promoting Economic and Social Development Through Serious Games*, 2022. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-9732-3.ch007>
- [20] Л. В. Джемелінська, «Економіка охорони здоров'я в системі охорони здоров'я», *Сучасні проблеми економіки та підприємництва*, вип. 13, с. 25–31, 2014.

- [21] R. T. Edwards, «Paradigms and research programmes: Is it time to move from healthcare economics to health economics?», *Health Economics*, 10, pp. 635–649, 2001. <https://doi.org/10.1002/hec.610PMID:11747046>
- [22] Ana Borges, Erika Laranjeira, «Why and how did health economics appear? Who were the main authors? What is the role of ITCs in its development?», in *Handbook of Research on ICTs and Management Systems for Improving Efficiency in Healthcare and Social Care*, pp. 971–987, 2013. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-3990-4.ch051>
- [23] Hayriye Işik, Yaşar Akdağ, «The Analysis of Health Care Expenses of Turkey between 1990-2012», *Handbook of Research on Behavioral Finance and Investment Strategies: Decision Making in the Financial Industry*, pp. 621–635, 2017. <https://doi.org/1.4018/978-1-4666-7484-4.ch017>
- [24] S. Birch, A. Gafni, M. Gellman (ed.), R. Turner (ed.), «Encyclopedia of Behavioral Medicine», in *Health Economic*. New York, USA: Springer, 2013, pp. 915–917. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_888
- [25] Fabiola Sulpino Vieira, «Reflections on the role of health economics units regarding national health care systems», *Saúde e Sociedade*, vol. 25, is. 2, 2016. [Online]. Available: <https://www.scielo.br/j/sausoc/i/2016.v25n2/>
Дата звернення: Лют. 21, 2023.
- [26] M. Jakovljevic, S. Ogura, «Health Economics at the Crossroads of Centuries – From the Past to the Future», *Frontiers in Public Health*, 4(115), 2016. [https://doi.org/10.3389/fpubh.2016.00115\(2016\)](https://doi.org/10.3389/fpubh.2016.00115(2016))
- [27] J. Kyriopoulos, V. Tsiantou, «The role of health economics in public health planning», *Journal of Biomedical & Clinical Research*, vol. 3, n. 2, 2010.
- [28] Charles E. Phelps. «Perspectives in health economics?», *Health Economics*, vol. 4, pp. 335–353, 1995.
- [29] М. П. Денисенко, В. Д. Долот, «Здоров'я як економічна категорія», *Економіка та держава*, № 4, с. 29-31, 2017.
- [30] Marinus van Hulst, Cees Th. Smit Sibinga, Maarten J. Postma, «Health economics of blood transfusion safety – focus on sub-Saharan Africa», *Biologicals*, vol. 38, is. 1, pp. 53–58, 2010. <https://doi.org/10.1016/j.biologicals.2009.10.006>
- [31] D. Kernick, «Introduction to health», pp. 147–150, 2003. <https://doi.org/10.1136/pmj.79.929.147>
- [32] D. Kernick, «An introduction to the basic principles of health economics for those involved in the development and delivery of headache care», *Cephalalgia*, 25(9), pp. 709–714, 2005. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2982.2005.00946.x>
- [33] Jan Abel Olsen, *Principles in Health Economics and Policy?* Oxford University Press, 2009.

- [34] C. Loza, M. Castillo-Portilla, J. L. Rojas, L. Huayanay, «Basic principles and methodological considerations of health economic evaluations», *Rev Peru Med Exp Salud Publica*, 28(3), pp. 518–527, 2011.
<https://doi.org/10.1590/s1726-46342011000300018>
- [35] B. E. Holstein et al., «Parental education, parent-child relations and diagnosed mental disorders in childhood: prospective child cohort study», *European Journal of Public Health*, 31(3), pp. 514–520, 2021.
<https://doi.org/10.1093/eurpub/ckab053>
- [36] P. Rovira, J. Rehm, «Estimation of cancers caused by light to moderate alcohol consumption in the European Union», *European Journal of Public Health*, 31(3), pp. 591–596, 2021.
<https://doi.org/10.1093/eurpub/ckaa236>
- [37] B. Rambur, *Health Care Finance, Economics, and Policy for Nurses: A Foundational Guide*. Springer Publishing Company, 2015.
<https://doi.org/10.1891/9780826123237>
- [38] H. E. Campbell, «Health Economics and Surgical Care», *Surgery (Oxford)*, vol. 21, is. 6, pp. 133–136, 2003.
<https://doi.org/10.1383/surg.21.6.133.15496>
- [39] J. Hale, «What contribution can health economics make to health promotion?», *Health Promotion International*, vol. 15, is. 4, pp. 341–348, 2000. <https://doi.org/10.1093/heapro/15.4.341>

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF HEALTH ECONOMICS

Valentyna Ivanova,

Doctor of Economics, Professor, Professor of the
Department of Economics, Entrepreneurship and Management
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management»
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>
ivanval2177@gmail.com

Olena Ivanova,

PhD (Economic Sciences), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Public Health and Microbiology
Private Higher Educational Institution
"Kyiv Medical University".
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-0904-7468>
ivanval2177@gmail.com

Abstract The problem of the health economics development is considered in the article. Attention is focused on the global significance of this sphere for each person and society as a whole. The relationship between the state of the healthcare sector, as well as the conditions for its provision and preservation with the assessment of the socio-economic development of countries are presented. The analysis of scientific publications revealed that the methodological foundations of the health economics are not sufficiently formed, despite its existence for a fairly long period of time. Even the definition of its essence by scientists and practical economists remains ambiguous. The specification of the methodological foundations of the health economics provides a theoretical basis for a deeper understanding of its significance, will contribute to the formation and development of such a sector of the economy in Ukraine. Improving the methodological foundations includes the main components of the methodology. The conceptual and categorical apparatus of the economy has been improved, namely the essence of the category "health economics". It is defined as a special area of the national economics which provides an economic justification for the need to generate the necessary resources in the healthcare sector at all levels, the fairness of their distribution and the effectiveness of their use. This makes it possible to maximize the strengthening and improvement of people's health by organizing and informing the population about nonmedical measures for preventing diseases, as well as providing medical care. The goal of health economics is summarized on the basis of existing approaches to this by other researchers. The features of the functioning of this economy sphere are presented. A number of functions have been proposed and their generalized list has been formed, including functions defined by other researchers. The complex of the tasks of the health economics has been supplemented. It will work effectively if its activity is carried out in accordance with certain principles. The article presents a set of basic principles of health economics, supplemented by the authors. The role of economists in its development, formation of state policy, strengthening of public health is presented.

Key words: economics; health care; health economics; methodological foundations; resource management.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. Ivanova, O. Ivanov, and O. Ivanova, «Formation of human potential of industrial enterprises: model and information technology», International

- Journal of Business Performance Management, № 24(1), pp. 73–91, 2022.
<https://doi.org/10.1504/IJBPM.2023.10048652>
- [2] IMD World Competitiveness Ranking, 2022. [Online]. Available: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking> Data zvernennia: Liut. 02, 2023.
- [3] Legatum Institute, Index Methodology. [Online]. Available: <https://prosperity.com/about/methodology2023> Data zvernennia: Liut. 02, 2023.
- [4] Introducing the EBRD Knowledge Economy Index. [Online]. Available: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html> Data zvernennia: Liut. 02, 2023.
- [5] IMD World Talent Ranking, 2022. [Online]. Available: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-talent-ranking/>. Data zvernennia: Liut. 02, 2023.
- [6] H. Zöllner, G. Stoddart, C. Selby Smith, and World Health Organization, Regional Office for Europe. Learning to live with health economics, H. Zöllner, G. Stoddart, and C. Selby Smith, Ed. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2003. [Online]. Available: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/107690> Data zvernennia: Liut. 02, 2023.
- [7] Shanmugasundaram Yasodha, Theory and Practice of Health Economics in India; Institute of Advanced Studies and Research. Chennai, 1994.
- [8] L.-A. Casado-Aranda, C. Fernández-Aguilar, J. Sánchez-Fernández, J. J. Martín, and S. Minué-Lorenzo Source, «A Neuroimaging Study Protocol on the Motivational Structures of Physicians Belonging to Private and Public Health: Neuroeconomics in Healthcare», in Critical Issues on Changing Dynamics in Employee Relations and Workforce Diversity. Publisher: IGI Global, 2020. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3515-8.ch013>
- [9] B. O'Mahony, D. Noone, and K. Tolley, An Introduction to Key Concepts in Health Economics for Hemophilia Organizations; World Federation of Hemophilia, 2010.
- [10] J. Shearer, Introduction to health economics and economic evaluation. [Online]. Available: <https://www.rds-london.nihr.ac.uk/resources/health-economics%20/introduction-to-health-economics-and-economic-evaluation/> Data zvernennia: Liut. 21, 2023.
- [11] M. Grignon, J. Hurley, D. Feeny, E. Guindon et Christina Hackett, «Moral Hazard in Health Insurance», OEconomia, № 8/3, pp. 367-405, 2018. <https://doi.org/10.4000/oeconomia.3470>

- [12] S. Listl, J. I. Grytten, and S. Birch, «What is health economics?», Community Dental Health, № 36, pp. 263–275, 2019. https://doi.org/10.1922/CDH_4581Listl13
- [13] Himanshu Sekhar, Rout & Narayan Chandra, Nayak, «Health and Health Economics: A Conceptual Framework», Health Economics in India, pp. 13–29, 2007.
- [14] A. Shiell, C. Donaldson, C. Mitton, et al, «Health economic evaluation», Journal of Epidemiology & Community Health, № 56, pp. 85–88, 2002.
- [15] Abdulkadir Işık, Abdulhamid Mauyag Gunda, and Birol Topçu, «The Philippine Health Care Delivery System and Health Expenditure», in Handbook of Research on Behavioral Finance and Investment Strategies: Decision Making in the Financial Industry, pp. 271–283, 2015. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-7484-4.ch016>
- [16] K. Lee and A. J. Mills, «The Role of Economists and Economics in Health Service Planning: A General Overview», in Economics and Health Planning, K. Lee, Ed. Croom Helm, London, 1979.
- [17] Hilal Mola, Hüseyin Daştan, «The relationship of healthy lifestyle behavior and income within the health economics», Journal of Pharmaceutical Negative Results, vol. 13, spec. is. 9, pp. 6140–6149, 2022. <https://doi.org/10.47750/pnr.2022.13.S09.731>
- [18] H. H. Tıraş, «Sağlık Ekonomisi: Teorik Bir İnceleme», Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, № 3(2), pp. 125–152, 2013. [Online]. Available: <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/107690>
Data zvernennia: Liut. 21, 2023.
- [19] Kartheeka Bojan, Aikaterini Christogianni, and Elizabeta Mukaetova-Ladinska, «The Role of Serious Games in Healthcare and Its Contribution to the Healthcare Ecosystem: Serious Games vs. Wearables», in Handbook of Research on Promoting Economic and Social Development Through Serious Games, 2022. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-9732-3.ch007>
- [20] L. V. Dzhemelinska, «Ekonomika okhorony zdorovia v systemi okhorony zdorovia», Suchasni problemy ekonomiky ta pidpriemnytstvo, vyp. 13, s. 25–31, 2014.
- [21] R. T. Edwards, «Paradigms and research programmes: Is it time to move from healthcare economics to health economics?», Health Economics, 10, pp. 635–649, 2001. <https://doi.org/10.1002/hec.610PMID:11747046>
- [22] Ana Borges, Erika Laranjeira, «Why and how did health economics appear? Who were the main authors? What is the role of ITCs in its development?», in Handbook of Research on ICTs and Management

- Systems for Improving Efficiency in Healthcare and Social Care, pp. 971–987, 2013. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-3990-4.ch051>
- [23] Hayriye Işık, Yaşar Akdağ, «The Analysis of Health Care Expenses of Turkey between 1990-2012», Handbook of Research on Behavioral Finance and Investment Strategies: Decision Making in the Financial Industry, pp. 621–635, 2017. <https://doi.org/1.4018/978-1-4666-7484-4.ch017>
- [24] S. Birch, A. Gafni, M. Gellman (ed.), R. Turner (ed.), «Encyclopedia of Behavioral Medicine», in Health Economic. New York, USA: Springer, 2013, pp. 915–917. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_888
- [25] Fabiola Sulpino Vieira, «Reflections on the role of health economics units regarding national health care systems», Saúde e Sociedade, vol. 25, is. 2, 2016. [Online]. Available: <https://www.scielo.br/j/sausoc/i/2016.v25n2/>
Data zvernennia: Liut. 21, 2023.
- [26] M. Jakovljevic, S. Ogura, «Health Economics at the Crossroads of Centuries – From the Past to the Future», Frontiers in Public Health, 4(115), 2016. [https://doi.org/10.3389/fpubh.2016.00115\(2016\)](https://doi.org/10.3389/fpubh.2016.00115(2016))
- [27] J. Kyriopoulos, V. Tsiantou, «The role of health economics in public health planning», Journal of Biomedical & Clinical Research, vol. 3, n. 2, 2010.
- [28] Charles E. Phelps. «Perspectives in health economics?», Health Economics, vol. 4, pp. 335–353, 1995.
- [29] M. P. Denysenko, V. D. Dolot, «Zdorovia yak ekonomichna katehoriia», Ekonomika ta derzhava, № 4, s. 29-31, 2017.
- [30] Marinus van Hulst, Cees Th. Smit Sibinga, Maarten J. Postma, «Health economics of blood transfusion safety – focus on sub-Saharan Africa», Biologicals, vol. 38, is. 1, pp. 53–58, 2010. <https://doi.org/10.1016/j.biologicals.2009.10.006>
- [31] D. Kernick, «Introduction to health, pp. 147–150, 2003. <https://doi.org/10.1136/pmj.79.929.147>
- [32] D. Kernick, «An introduction to the basic principles of health economics for those involved in the development and delivery of headache care», Cephalalgia, 25(9), pp. 709–714, 2005. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2982.2005.00946.x>
- [33] Jan Abel Olsen, Principles in Health Economics and Policy? Oxford University Press, 2009.
- [34] C. Loza, M. Castillo-Portilla, J. L. Rojas, L. Huayanay, «Basic principles and methodological considerations of health economic evaluations», Rev Peru Med Exp Salud Publica, 28(3), pp. 518–527, 2011. <https://doi.org/10.1590/s1726-46342011000300018>

- [35] B. E. Holstein et al., «Parental education, parent-child relations and diagnosed mental disorders in childhood: prospective child cohort study», *European Journal of Public Health*, 31(3), pp. 514–520, 2021. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckab053>
- [36] P. Rovira, J. Rehm, «Estimation of cancers caused by light to moderate alcohol consumption in the European Union», *European Journal of Public Health*, 31(3), pp. 591–596, 2021. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckaa236>
- [37] B. Rambur, *Health Care Finance, Economics, and Policy for Nurses: A Foundational Guide*. Springer Publishing Company, 2015. <https://doi.org/10.1891/9780826123237>
- [38] H. E. Campbell, «Health Economics and Surgical Care», *Surgery (Oxford)*, vol. 21, is. 6, pp. 133–136, 2003. <https://doi.org/10.1383/surg.21.6.133.15496>
- [39] J. Hale, «What contribution can health economics make to health promotion?», *Health Promotion International*, vol. 15, is. 4, pp. 341–348, 2000. <https://doi.org/10.1093/heapro/15.4.341>

*Стаття надійшла до редакції
06 квітня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-94-107](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-94-107)

UDC 399.92

Zinaida Smutchak,

Doctor of economic sciences, professor, Professor of Department
of Economics, Entrepreneurship and Management,
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-6079-9227>
zinulechka@ukr.net

INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF NATIONAL ECONOMICS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract. The article analyzes the ratings of international competitiveness of national economies during the Covid-19 pandemic. Negative and positive shifts in the economy due to the Covid-19 pandemic in developed and developing countries are indicated. It was found, that in developed economics there is a decrease in the level of competition in network and professional services, as well as deterioration in cooperation between companies. The main positive development was the prompt response of governments through the formation and implementation of appropriate policies to minimize the consequences of the Covid-19 pandemic, namely through digitalization and improvement of digital skills. Business structures were able to establish cooperation and joint work based on the use of online platforms. It was noted, that countries, that had previously faced epidemics had more advanced action plans in case of a similar crisis, for example (Republic of Korea, Singapore). The place of countries in the Global Competitiveness Ranking (The IMD World Competitiveness Ranking), which is calculated according to the methodology of the leading European Institute of Management (Lausanne, Switzerland), is considered. It is noted, that under the international competitiveness of the country, the Institute understands the ability of the national economy to create and maintain an environment, in which competitive business emerges. Transformational processes in the world economy require decisive and quick actions from states and international organizations. The primary task is to assess the impact of the Covid-19 pandemic on the international competitiveness of national economics and the effectiveness of national policies aimed at minimizing its negative consequences. Further development of the scientific and methodological approach to assessing the effectiveness of national policies and minimizing the consequences of

the Covid-19 pandemic will allow us to identify positive experience, aimed at achieving high effectiveness of such policies, and increase it in the future in the event of similar negative consequences.

Keywords: international competitiveness; pandemic; national policies; minimization of negative consequences; macroeconomic indicators; expert forecasting.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. The state of the macroeconomic environment, infrastructure, labour resources and provision of capital, technologies and innovations are the main factors in the formation of the international competitiveness of the national economy [1]. The global problem of mankind, which negatively affected them, became the pandemic Covid-19. Forced quarantine measures led to the closure of many enterprises, restrictions on transport and movement. As a result, unemployment growth, solvency decline, difficulties in doing business, deterioration of the investment climate, which had a negative impact on the dynamics of macroeconomic indicators. Transformational processes in the world economy require decisive and quick actions from states and international organizations. The primary task is to assess the impact of the Covid-19 pandemic on the international competitiveness of national economies and the effectiveness of national policies aimed at minimizing its negative consequences.

Analysis of recent research and publications. A number of studies are devoted to the problem of the impact of the Covid-19 pandemic on the international competitiveness of national economics, as well as the analysis of measures to minimize its consequences. K. Yao revealed ways to strengthen the government's fiscal incentives in the process of overcoming the consequences of the pandemic [2]. A. Magana, R. Green reveal the US experience in the fight against the pandemic [3]. K. Chapman evaluates the interstate policy in the fight against the pandemic [4]. D. Altman, H. Valaretso, T. Burki devoted their work to assessing the scale of the pandemic in Latin American countries [5], [6]. A. Bughra Aydin, N. Ozer focused attention on the effectiveness of the regulator's actions in the field of competition in response to the pandemic [7]. A. Chudyk, K. Mohaddes, M. Hashem Pesaran, M. Raissi, A. Rebutti developed an economic model for assessing the consequences of the pandemic for 33 countries [8]. K. Ang diversified the study of the effects of the pandemic on the economy of developed and developing countries [9].

AIM AND TASKS/ МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The purpose is to evaluate the impact of the Covid-19 pandemic on the international competitiveness of the national economics.

According to this goal, the article sets the following *tasks*: to analyze trends of the impact of the Covid-19 pandemic on the world economy; evaluate the effectiveness of national policies to minimize the impact of the Covid-19 pandemic on the international competitiveness of national economies; to conduct an analysis of the ratings of the international competitiveness of the national economies of individual countries during the Covid-19 pandemic.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The COVID-19 pandemic has had a significant impact on the international competitiveness of EU countries. The European countries, especially the Western Balkans and Turkey, suffered mostly. EU companies are still increasingly turning to neighboring countries such as Morocco and Tunisia for supplies of vital goods due to disruptions and the pandemic. It is worth noting that the consequences of COVID-19 exacerbated the social tension that existed before the outbreak; the epidemic caused huge losses to many EU countries. However, the EU still sees huge economic benefits. Due to the COVID-19 pandemic in the EU, the tourism industry has suffered losses and the prices of goods and services have increased, due to the fact that many people stayed at home and avoided countries infected with the H7N9 virus. This has had the greatest impact on the competitiveness of EU countries, as tourism is an important part of their economy.

Negative trends caused by the COVID-19 pandemic are manifested in increased macroeconomic instability; deterioration of personnel potential; damaged infrastructure due to quarantine restrictions; unemployment and inflation, which lead to a decrease in the welfare of the population; investment attractiveness of countries; a decrease in capital intensity and the number of innovations due to a decrease in business activity; new technologies; the institutional environment in many countries is not keeping up with the rapid changes caused by the pandemic, leading to an increase in crimes; destruction of world value due to material and technical limitations; formation of chains; decrease in market competition, increase in the share of the shadow sector due to unemployment, etc. To analyze the dynamics of the international level the competitiveness of national economics before and during the pandemic, the ratings of leading organizations are used.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

To solve the set goal, theoretical methods of scientific research were used: *analysis and synthesis* – to identify the positive and negative changes at the level of national economics as a result of the impact of the Covid-19 pandemic; *cause-and-effect analysis* – to identify the results of the impact of a specific policy to combat the pandemic; *comparison* – of the results of the implementation of the policy of resistance to the pandemic; *generalization* – for formulating conclusions based on research results.

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Negative trends caused by the Covid-19 pandemic manifested themselves due to: increased macroeconomic instability; deterioration of labour potential; due to the introduced quarantine restrictions, the infrastructure suffered; unemployment and inflation caused a decline in the welfare of the population; the unprofitability of enterprises in many industries led to a decrease in the investment attractiveness of many countries; the drop in business activity led to a decrease in capital intensity, the number of introduced innovations; new technologies; the institutional environment of many countries has not kept up with the rapid changes caused by the pandemic, resulting in an increase in crime; disruption of the formation of global chains of added value due to logistical limitations; decrease in the level of competition in the markets, monopolization; growth of the share of the shadow sector due to unemployment.

To analyze the dynamics of the level of international competitiveness of national economies before and during the pandemic period, we will use the ratings of leading organizations. In December 2020, the World Economic Forum released a special edition «Report on Global Competitiveness, Special Issue 2020: How countries are progressing on the road to recovery» [10], in which it is especially stipulated that the combined ranking of the countries of the world according to the Global Competitiveness Index in 2020 will not be presented, but in 2021 the authors plan to return to the comparative analysis [11].

As part of this report [10], a survey of managers of various enterprises was conducted regarding business perception of the pandemic. Its results showed, firstly, that the pandemic has different effects on indicators of international competitiveness in developed and developing countries, and secondly, that it led to both negative and positive shifts in their economies (Table 1, 2).

Table 1

Negative changes in the economy due to the Covid-19 pandemic in developed and developing countries

No	Developed countries			Developing countries		
	Indicator of competitiveness of the national economy	% change in 2020 to 2017-2019	Score for 2017-2019 (0-100)	Indicator of competitiveness of the national economy	% change in 2020 to 2017-2019	Score for 2017-2019 (0-100)
1	Competition in online services	-2,9	67,9	Business losses due to crime and violence	-2,5	52,3
2	Cooperation between companies	-2,6	51,9	Judicial independence	-2,4	43,5
3	Competition in professional services	-2,3	75,0	Organized crime	-1,2	56,5
4	Competition in the field of retail services	-1,8	78,0	Degree of market dominance	-0,6	43,8
5	Ease of finding qualified employees	-1,5	60,0	Public trust of politicians	-0,4	32,0

Source: [10, p. 53]

As data in the table 1 evidenced, in developed economies there is a decrease in the level of competition in network and professional services, as well as a deterioration in cooperation between companies. There were problems with finding employees. Many trading companies have moved their operations to online platforms. In developing countries, the problems have manifested themselves in the loss of business due to the increase in crime and violence. If economic problems dominated in developed countries, then in developing countries – problems of a legal nature, as a reaction to insufficiently stable democratic institutions.

Together with negative trends in the economic and social spheres, the pandemic pushed business structures to implement managerial and technical innovations. The main positive development was the prompt response of governments through the formation and implementation of appropriate policies to minimize the consequences of the Covid-19 pandemic. Business structures were able to establish cooperation and joint work based on online platforms (Table 2).

Table 2

Positive changes in the economy due to the Covid-19 pandemic in developed and developing countries

No	Developed countries			Developing countries		
	Indicator of competitiveness of the national economy	% change in 2020 to 2017-2019	Score for 2017-2019 (0-100)	Indicator of competitiveness of the national economy	% change in 2020 to 2017-2019	Score for 2017-2019 (0-100)
1	Government response to changes	8,2	52,1	Cooperation within the company	6,9	51,6
2	Cooperation within the company	4,6	65,0	Government response to changes	6,8	42,3
3	Availability of venture capital	4,4	47,2	Efficiency of railway transport	5,9	34,3
4	Protection of the social safety net	4,2	67,5	Availability of venture capital	5,9	33,6
5	Strength of banks	4,0	73,3	Opportunities of the country to attract talents	5,8	40,0

Source: [10, p. 53]

Experts note that digitalization and improvement of digital skills among businesses have become the main positive response of businesses to quarantine measures due to the Covid-19 pandemic [9]. As noted in the Report of Global Competitiveness, countries with a developed digital economy and digital skills of the population, a strong social protection system and previous experience in fighting epidemics are better able to cope with the negative impact of the Covid-19 pandemic on the international competitiveness of their national economics [12].

In order to strengthen the international competitiveness of national economies, the governments of countries should not only focus on restoring the pre-crisis rates of economic growth, but also achieve the effectiveness of the transformational processes that began with the beginning of the pandemic. This year's special issue of the World Economic Year outlines the priorities of post-crisis recovery and further acceleration of economic growth of 37 national economics, data on the assessment of factors of the effectiveness of countries' governments in the fight against the pandemic, and an analysis of which

countries are better prepared than others for the transformation of the social and economic system to strengthen international competitiveness [12].

Evaluation of the effectiveness of transformational processes (on a 100-point scale) in national economics for 2020 in the conditions of the Covid-19 pandemic according to 11 indicators of international competitiveness [10, p. 45–46] made it possible to establish that, although no country is ready for recovery and economic transformation, some countries are in a more advantageous position. According to estimates given in the report, a 10 percent increase in readiness indicators could lead to an increase in the GDP of these 37 countries combined by \$300 billion [12]. The Report identified aspects of international competitiveness that contributed to the stability of the economy during the pandemic [12]. Countries with a developed digital economy and digital skills received higher marks in the rating. In particular, high results were shown by the Netherlands, New Zealand, Switzerland, Estonia and the USA. Countries with robust social support systems during the crisis, such as Denmark, Finland, Norway, Austria, Luxembourg and Switzerland, were more prepared to provide the necessary assistance to the unemployed.

Similarly, countries with a developed financial sector, such as Finland, the United States, the UAE, and Singapore, were able to more easily provide loans to small and medium-sized businesses and prevent mass bankruptcies. Countries that were able to successfully plan and coordinate actions in the sphere of health care, tax and social policy achieved comparatively great success in mitigating the consequences of the crisis. Among them are Singapore, Switzerland, Luxembourg, Austria and the UAE. Individual examples indicate that countries that have previously faced epidemics had more sophisticated action plans in case of a similar crisis, for example, the Republic of Korea, Singapore. Consider the place of countries in the Global Competitiveness Ranking (The IMD World Competitiveness Ranking) (Table 3).

Table 3

The place of the countries of the world in the Global Competitiveness Rating according to the version of the International Institute of Management Development in Switzerland

2020	Country	2019	Change
1	2	3	4
1	Singapore	1	0
8	Canada	13	+5
9	UAE	5	-4
10	USA	3	-7
17	Germany	17	0

Продовження табл. 3

1	2	3	4
18	Australia	18	0
20	China	14	-6
24	Saudi Arabia	26	+2
32	France	31	-1
34	Japan	30	-4
46	Turkey	51	+5
55	Ukraine	54	-1
56	Brazil	59	+3
59	South Africa	56	-3
63	Venezuela	63	0

Source: [14]

This rating is calculated according to the methodology of the leading European Institute of Management, based in Lausanne (Switzerland). By the international competitiveness of the country, the Institute understands the ability of the national economy to create and maintain an environment in which a competitive business emerges [13].

As we can be seen from the data in the Table 3, Singapore takes the first place for the second year in a row. Arturo Bris, director of the IMD Global Competitiveness Center and professor of finance, says: «The benefit of small economics in the current crisis lies in their ability to effectively fight the pandemic and their economic competitiveness. In part, this can be fueled by the fact, that they easily find social consensus» [15]. From this statement, it can be concluded that the government of the country needs to implement an effective social and economic policy, focusing on avoiding contradictions in society and meeting the needs of all segments of the population, because the international competitiveness of the national economy depends on its labour productivity.

Among other factors, Singapore's success is due to its strong economic performance, driven by sound measures in the areas of international trade and investment, employment and the labour market. Singapore's strong performance in both the education system and in technological infrastructure (telecommunications, Internet bandwidth speed and high-tech exports) also played a key role. The US, due to the severe economic blow caused by the pandemic, fell from third place in 2019 to 10th place in 2020. This year, China fell to 20 – that position since 14th last year. The UAE also fell from 5th to 9th place, due to the oil crisis caused by the pandemic. Canada rose to 8th place from 13th. This rise is also related to measures to support the labour market and

increase the openness of society. In Latin America, countries' low positions in the competitiveness ranking are caused by distrust of institutions and insufficient and slow legislative changes. Ukraine is at the very bottom of this rating. In 2020, it lost one position compared to 2019, taking 55th place.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Analysis of trends in the impact of the Covid-19 pandemic on the world economy showed that among the industries most affected were the tourism, aviation, automobile, hotel and restaurant, retail and culture industries. At the same time, they managed to strengthen the level of international competitiveness of the country with a developed field of online services. Based on the reports of international organizations that study the international competitiveness of countries, it was found that developed countries have problems with the competitiveness and cooperation of enterprises, while developing countries suffer from the growth of crime and imperfection of justice. The countries with a socially oriented market economy and developed Industry 4.0 (Scandinavian, Central European countries), small countries with a high GDP per capita, for example, Singapore, are the most ready to transform the economy in the face of a pandemic; countries of Asia, which were already struggling with serious epidemics.

Prospects for further research. Further development of the scientific and methodical approach to assessing the effectiveness of national policies and minimizing the effects of the Covid-19 pandemic will allow to identify positive experience aimed at achieving high effectiveness of such policies and scale them up in the future when similar adverse events occur, which determines the prospects for future research.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] І. Ю. Матюшенко, «Технологічна конкурентоспроможність України в умовах нової промислової революції і розвитку конвергентних технологій», *Проблеми економіки*, № 1, с. 108-120, 2016.
- [2] K. Yao, China's coronavirus crisis fans calls for fast-tracked stimulus. Reuters. 2020. [Online]. Available: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-china-stimulus/chinas-coronavirus-crisis-fans-calls-for-fast-tracked-stimulus-idUSKCN2240QJ> Дата звернення: Берез.05, 2023.

- [3] A. Magana, R. Green, Coronavirus response matrix: these are the steps US banks are taking to confront the coronavirus pandemic. Business Insider. 2020. [Online]. Available: <https://www.businessinsider.com/steps-us-banks-are-taking-to-confront-coronavirus-pandemic-2020-4> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [4] Australian Institute of International Affairs. A Response to the Coronavirus Pandemic Has Stumped EU Leaders. 2020. [Online]. Available: <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/20665/> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [5] D. Altman, J. C. Valarezo, Deaths and desperation mount in Ecuador, epicenter of coronavirus pandemic in Latin America. The Conversation. 2020. [Online]. Available: <https://theconversation.com/deaths-and-desperation-mount-in-ecuador-epicenter-of-coronavirus-pandemic-in-latin-america-137015> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [6] T. Burki, «COVID-19 in Latin America», *The Lancet Infectious Diseases*, 20(5). [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(20\)30303-0](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30303-0)
- [7] Aydin A. Buğra, N. Özer, Impacts Of COVID-19 On Competition: How Are Competition Authorities Responding To The Pandemic? Mondaq. 2020. [Online]. Available: <https://www.mondaq.com/turkey/antitrust-eu-competition-/942900/impacts-of-covid-19-on-competition-how-are-competition-authorities-responding-to-the-pandemic> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [8] A. Chudik, K. Mohaddes, M. Hashem Pesaran, M Raissi., A. Rebucci, Economic consequences of Covid-19: A counterfactual multi-country analysis. *VoxEU*. 2020. [Online]. Available: <https://voxeu.org/article/economic-consequences-covid-19-multi-country-analysis> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [9] C. Ang, The Economic Impact of COVID-19, According to Business Leaders. *Visual Capitalist*. 2020. [Online]. Available: <https://www.visualcapitalist.com/economic-impact-covid-19/> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [10] K. Schwab, S. Zahidi, The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. *World Economic Forum*. 2020. [Online]. Available: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [11] Індекс глобальної конкурентоспроможності. Офіційний сайт Гуманітарного порталу. 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index> Дата звернення: Берез. 05, 2023.

- [12] Доповідь про глобальну конкурентоспроможність. *Офіційний сайт «Ікс медіа»*. 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.iksmedia.ru/news/5707448-Lish-izbrannye-ekonomiki-demonstrir.html> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [13] Рейтинг глобальної конкурентоспроможності країн світу. *Офіційний сайт Гуманітарного порталу*. 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://gtmarket.ru/ratings/imd-world-competitiveness-ranking> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [14] IMD World Competitiveness Center. World Competitiveness Rankings 2020. Results. 2020. [Online]. Available: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-competitiveness-ranking-2020/> Дата звернення: Берез. 05, 2023.
- [15] IMD World Competitiveness Center. IMD World Competitiveness Ranking 2020: showing strength of small economies. 2020. [Online]. Available: <https://www.imd.org/news/updates/IMD-2020-World-Competitiveness-Ranking-revealed/> Дата звернення: Берез. 05, 2023.

МІЖНАРОДНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

Смутчак Зінаїда Василівна,

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-6079-9227>
zinulechka@ukr.net

Анотація. В статті проаналізовано рейтинги міжнародної конкурентоспроможності національних економік у період пандемії Covid-19. Зазначено негативні та позитивні зрушення в економіці через пандемію Covid-19 у розвинених країнах і тих, що розвиваються. Виявлено, що в розвинених економіках спостерігається зниження рівня конкуренції в мережевих і професійних послугах, а також погіршення співробітництва між компаніями. Головним позитивним зрушенням стало оперативне реагування урядів шляхом формування та реалізації відповідних політик мінімізації наслідків пандемії Covid-19, а саме через цифровізацію та вдосконалення цифрових навичок. Бізнесові

структури змогли налагодити співробітництво та спільну роботу на основі використання онлайн платформ. Відмічено, що країни, які раніше вже стикалися з епідеміями, мали більш досконалі плани дій на випадок подібної кризи (наприклад, Республіка Корея, Сінгапур). Розглянуті позиції країн у Рейтингу глобальної конкурентоспроможності (*The IMD World Competitiveness Ranking*), який розраховується за методикою провідного європейського Інституту менеджменту (Лозанна, Швейцарія). Зауважено, що під міжнародною конкурентоспроможністю країни Інститут розуміє здатність національної економіки створювати і підтримувати середовище, в якій виникає конкурентоспроможний бізнес. Трансформаційні процеси у світовій економіці вимагають від держав та міжнародних організацій рішучих і швидких дій. Першочерговим завданням при цьому є оцінювання впливу пандемії Covid-19 на міжнародну конкурентоспроможність національних економік та результативності національних політик, спрямованих на забезпечення мінімізації її негативних наслідків. Подальший розвиток науково-методичного підходу до оцінки ефективності національних політик та мінімізації наслідків пандемії Covid-19 дозволить виявити позитивний досвід, спрямований на досягнення високої ефективності таких політик, та нарощувати її в майбутньому при виникненні подібних негативних наслідків.

Ключові слова: міжнародна конкурентоспроможність; пандемія; національні політики; мінімізація негативних наслідків; макроекономічні показники; експертне прогнозування.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] I. Yu. Matiushenko, «Tekhnolohichna konkurentospromozhnist Ukrainy v umovakh novoi promyslovoi revoliutsii i rozvytku konverhentnykh tekhnolohii», *Problemy ekonomiky*, № 1, s. 108-120, 2016.
- [2] K. Yao, China's coronavirus crisis fans calls for fast-tracked stimulus. Reuters. 2020. [Online]. Available: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-china-stimulus/chinas-coronavirus-crisis-fans-calls-for-fast-tracked-stimulus-idUSKCN2240QJ> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [3] A. Magana, R. Green, Coronavirus response matrix: these are the steps US banks are taking to confront the coronavirus pandemic. Business Insider. 2020. [Online]. Available: <https://www.businessinsider.com/steps-us>

[banks-are-taking-to-confront-coronavirus-pandemic-2020-4](#)

Data

zvernennia: Berez. 05, 2023.

- [4] Australian Institute of International Affairs. A Response to the Coronavirus Pandemic Has Stumped EU Leaders. 2020. [Online]. Available: <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/20665/> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [5] D. Altman, J. C. Valarezo, Deaths and desperation mount in Ecuador, epicenter of coronavirus pandemic in Latin America. The Conversation. 2020. [Online]. Available: <https://theconversation.com/deaths-and-desperation-mount-in-ecuador-epicenter-of-coronavirus-pandemic-in-latin-america-137015> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [6] T. Burki, «COVID-19 in Latin America», The Lancet Infectious Diseases, 20(5). [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(20\)30303-0](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30303-0)
- [7] Aydin A. Buğra, N. Özer, Impacts Of COVID-19 On Competition: How Are Competition Authorities Responding To The Pandemic? Mondaq. 2020. [Online]. Available: <https://www.mondaq.com/turkey/antitrust-eu-competition-/942900/impacts-of-covid-19-on-competition-how-are-competition-authorities-responding-to-the-pandemic> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [8] A. Chudik, K. Mohaddes, M. Hashem Pesaran, M Raissi., A. Rebucci, Economic consequences of Covid-19: A counterfactual multi-country analysis. VoxEU. 2020. [Online]. Available: <https://voxeu.org/article/economic-consequences-covid-19-multi-country-analysis> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [9] C. Ang, The Economic Impact of COVID-19, According to Business Leaders. Visual Capitalist. 2020. [Online]. Available: <https://www.visualcapitalist.com/economic-impact-covid-19/> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [10] K. Schwab, S. Zahidi, The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. World Economic Forum. 2020. [Online]. Available: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [11] Indeks hlobalnoi konkurentospromozhnosti. Ofitsiynyi sait Humanitarnoho portalu. 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [12] Dopovid pro hlobalnu konkurentospromozhnist. Ofitsiynyi sait «Iks media». 2020. [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <https://www.iksmedia.ru/news/5707448-Lish-izbrannye-ekonomiki-demonstrir.html> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.

- [13] Reitynh hlobalnoi konkurentospromozhnosti krain svitu. Ofitsiyni sait Humanitarnoho portalu. 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://gtmarket.ru/ratings/imd-world-competitiveness-ranking> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [14] IMD World Competitiveness Center. World Competitiveness Rankings 2020. Results. 2020. [Online]. Available: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-competitiveness-ranking-2020/> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.
- [15] IMD World Competitiveness Center. IMD World Competitiveness Ranking 2020: showing strength of small economies. 2020. [Online]. Available: <https://www.imd.org/news/updates/IMD-2020-World-Competitiveness-Ranking-revealed/> Data zvernennia: Berez. 05, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
06 квітня 2023 року*

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-108-123](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-108-123)

УДК 351

Ленков Євген Сергійович,

кандидат технічних наук, старший дослідник;

докторант кафедри публічного управління і

проектного менеджменту

Навчально-наукового інституту менеджменту та психології

ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

Lenkov85es@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ФОРМУВАННЯ І КОНТРОЛЮ ВИТРАТ РЕСУРСІВ У СФЕРІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено питанням аналізу та визначенню заходів для підвищення ефективності формування і контролю за витратами ресурсів у сфері оборони України. Досліджено окремі аспекти формування структури і в цілому системи державного управління сектором безпеки яка передбачає функцій узгодження, визначення повноважень за окремими органами відповідальності та контролю зазначених ланок; встановлення зворотного зв'язку з незалежним (неупередженим) контролем механізмів та параметрів управління; посилення координаційних можливостей РНБОУ із забезпечення системності і комплексності розроблених нею управлінських рішень в секторі безпеки. Показано ефективність наукового обґрунтування інституційних перетворень і державних управлінських рішень в галузі політики безпеки і оборони. Надано основні принципи вдосконалення нормативно-правової бази демократичного цивільного контролю. Демократичний цивільний контроль за сектором безпеки є фактором стабільності суспільства та попередження порушень та зловживань у цій сфері. Він розвивається залежно від національних особливостей та певних історичних традицій в кожній країні. Показана необхідність розкриття основних принципів формування бюджету у сфері оборони України: попереднє уповноваження, єдність, періодичність, специфічність, законність, використання зрозумілої структури, всеосяжність, гласність, узгодженість та засоби та оцінка результатів. Наведено принцип аналізу стану розвитку і можливостей аналізу бюджетної дисципліни, людських ресурсів і

можливостей кадрової політики у сфері безпеки, та загальної національної політики у сфері озброєнь. Зроблено висновок, що в Україні демократичний цивільний контроль за сектором безпеки це динамічна галузь, що досить швидко розвивається.

Ключові слова: ресурс; оборона; механізм регулювання; бюджет; контроль витрат; економічна безпека.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Поняття ресурсу слід вважати у декількох значеннях, а в загалі це запаси чого-небудь, що можна використовувати у разі необхідності. Можна вказати на такі види ресурсів: банківські, бюджетні, водні, вторинні електричні, депозитні, енергетичні, природні, земельні, трудові, адміністративні, тощо. Матеріально-технічні ресурси, ознакою класифікації яких є їх походження, фізичні особливості, мета застосування кінцевої готової продукції. Останні мають додаткові класифікаційні ознаки: фізико-хімічні властивості (теплопровідність, теплоємність, електропровідність, щільність, в'язкість, твердість, тощо); форму тіла (пруток, труба, профіль, брус, рейка); габарити; агрегатний стан (рідкі, тверді, газоподібні). Кваліфікуються вони від призначення, наприклад, як наступні: сировина, матеріали, напівфабрикати, готова продукція, тощо.

Особове значення має ресурс, який відображає сумарний наробок виробу (об'єкту) від початку його експлуатації чи поновлення після ремонту до переходу у критичний стан (тобто довговічність); а також ресурсу комп'ютерних мереж, та систем обробки даних. У автора статті є більш 20 наукових статей у фахових виданнях України та у базах Scopus і Web of Science у даній предметній галузі.

Слід відзначити, що дана стаття присвячена одному з наведених ресурсів, а саме державному механізму регулювання бюджетного забезпечення оборонного сектора та основним аспектом контролю та аудиту його виконання.

У всьому світі парламенти країн мають відігравати ключову роль у затвердженні та контролі положень бюджету в сфері безпеки. Хоча, на жаль, на практиці вони, досить часто, недостатньо оснащені для того, щоб суттєво впливати на бюджет; їх дії можуть у подальшому ускладнюватись секретністю та недоступністю стосовно певних асигнувань та витрат у сфері безпеки. Традиція верховенства виконавчої влади у сфері безпеки часто стримує парламент, який, фактично, залишає всі ініціативи в руках представників виконавчої влади та Збройних Сил.

Парламент приділяє увагу чотирьом етапам типового формування бюджету: підготовка, затвердження, виконання та аудит (перевірка).

Підготовка бюджету. На цьому етапі представникам виконавчої влади надається можливість внести пропозиції щодо витрат на певні цілі, в той же час, парламент та його члени мають можливість втручатись у цей процес за допомогою різноманітних офіційних та неофіційних механізмів.

Затвердження бюджету. На цьому етапі парламент повинен мати можливість дослідити та визначити громадську зацікавленість, а також відповідність кількості виділених коштів і може, при деяких обставинах, давати певні вказівки щодо коштів, виділених на сферу безпеки.

Виконання бюджету або витрати виділених коштів. На цьому етапі парламент контролює витрати уряду, причому він може вимагати посилення прозорості та підзвітності. Парламент може також вдаватись до дій, описаних в наступному пункті. У випадку виникнення позабюджетних потреб, з метою запобігання перевищенню витрат, парламент здійснює їх контроль та ретельний аналіз.

Аудит або перевірка. На цьому етапі парламент уважно перевіряє наявність випадків використання не за призначенням виділених урядом коштів, і для цього може використовувати числові дані та дані щодо стану виконання бюджету, роблячи висновки на майбутнє. Окрім того, парламент періодично проводить аналіз всього бюджету та процесу аудиту, з метою забезпечення підзвітності, ефективності та точності використання коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегії національної безпеки, перш за все питання підготовки бюджету в оборонній сфері, його затвердженню, окремим питанням по виконанню і аудиту та перевіркам присвячено багато законодавчих актів [1] – [3] та наукових досліджень (В. Горбулін, В. Шпак, Я. Казюк, Дж. Шерр, Д. Хіскок) [4] – [8]. В цих роботах достатньо повно розкриті наступні напрямки роботи. Законодавче закріплення основних параметрів суб'єктів сектору безпеки відповідно до покладених на них функцій і завдань, та зроблено наукове обґрунтування інституційних перетворень і державних управлінських рішень в галузі політики безпеки і оборони.

Вдосконалення нормативно-правової бази демократичного цивільного контролю стосовно:

- визначення меж відповідальності та контролю органів державної влади і узгодження їх з функціями контролюючих органів;
- розмежування сфер взаємодії органів державного управління та контролю і неурядових громадських організацій та установ;

- чіткої регламентації процедур (правил) здійснення адміністративного, парламентського та суспільного контролю за діяльністю суб'єктів сектору безпеки;

- механізмів залучення інститутів громадянського суспільства до процесів управління і контролю системи національної безпеки;

- створення недержавної координаційної ради з питань демократичного цивільного контролю в сфері безпеки і оборони.

Підвищення ефективності парламентського контролю, зокрема за рахунок:

- включення в практику роботи Верховної Ради України питань розгляду і затвердження державних програм розбудови і розвитку суб'єктів сектору безпеки, що передбачає відповідальність за ефективність їх впровадження;

- посилення контролю як оборонного бюджету в цілому, так і найважливіших його складових;

- створення умов для підвищення професійного рівня народних депутатів, а також інформаційно-аналітичного забезпечення їхньої діяльності;

- ініціювання відкритого суспільного діалогу зі стратегічних питань оборонної політики з наступним впровадженням у життя нароблених пропозицій.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є вивчення основних принципів побудови, заходів та пропозицій стосовно підготовки бюджету, його затвердженню, виконанню бюджету та аудиту (перевірки). Дана стаття присвячена одному з вище наведених ресурсів, а саме державному механізму регулювання бюджетного забезпечення у сфері оборони держави та основним аспектом контролю та аудиту його виконання.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: аналіз бюджетної дисципліни; людські ресурси та кадрова політика у сфері безпеки; національна політика у сфері озброєння.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Контроль за виконанням бюджету є одним з найважливіших шляхів впливу на політику уряду. Після підписання Акту перевірки бюджету, він знімає відповідальність з органів виконавчої влади, тим самим закінчуючи бюджетний цикл. Підзвітність та прозорість є невід'ємними умовами

створення ефективного бюджету. Найкращим шляхом для реалізації підзвітності є забезпечення прозорості процесу формування бюджету. Достатня підзвітність та прозорість може бути розвинена з принципів ефективного формування бюджету.

Попереднє уповноваження. Парламент повинен уповноважити виконавчу владу витрачати кошти.

Єдність. Всі витрати та прибутки повинні подаватись у єдиному спільному бюджетному документі.

Періодичність. Представники виконавчої влади мають поважати розклад щорічного подання бюджету на розгляд парламенту. Періодичність передбачає необхідність визначення розкладу витрат виділених коштів.

Специфічність. Індекс та опис кожної статті видатків повинні давати зрозумілий опис того, куди уряд збирається витратити кошти. В той же час опис повинен бути чітким, а кошти, які пропонується виділити на певну статтю, не занадто великими.

Законність. Всі витрати та діяльність повинні бути в межах закону.

Використання зрозумілої структури. Представники виконавчої влади мають ознайомити парламент з планом щодо очікуваних витрат.

Всеосяжність. Державний бюджет, що стосується різних аспектів сфери безпеки повинен бути всеосяжним та завершеним. Жодна витрата не повинна здійснюватись без урахування, бюджетів усіх установ, які відповідають за сферу безпеки, тобто, бюджет збройних сил, інших військових формувань, поліції та розвідки, а також приватних воєнних організацій, найманих представниками виконавчої влади.

Гласність. Кожний громадянин (особисто або як член організації) повинен мати можливість робити або навіть висловлювати власні судження щодо бюджету. Це потребує того, щоб всі документи, що стосуються бюджету, були зрозумілими для пересічного громадянина, а також загальнодоступними для ознайомлення у країні (наприклад, за допомогою надання копій документів до місцевих бібліотек).

Узгодженість. Чіткий зв'язок має бути встановлений між бюджетною політикою, плануванням, наповненням бюджету та витратою коштів.

Засоби та результати. Пояснення бюджету повинно давати чітке розуміння його поняття, беручи до уваги наступні фактори: виділені кошти; цілі, які необхідно досягнути; результати виконання планів. Гнучкий бюджет повинен дозволяти вносити зміни у зазначені три параметри.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставленої мети використано апробовані методи теорії складних систем, бюджетного планування та методи оцінювання фінансових та економічних показників.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Відповідно до сучасної теорії бюджету, для того щоб оцінити ефективність використання коштів оборонного бюджету, витрати повинні мати відношення до програм та цілей, тобто витрати повинні мати відношення до відповідних напрямів політики (наприклад, завдання у мирний час, під час бойових дій, навчань, у освіті, тощо). Також необхідно об'єднати всі витрати у функціональні групи. Більше того, парламент повинен мати можливість оцінити рівень ефективності використання коштів, використовуючи. Це передбачає, що уряд представляє парламенту бюджет, де визначаються витрати, а не прибутки.

Аналіз бюджетної дисципліни

Бюджетна дисципліна необхідна для того, щоб переконатись, що уряд дотримується вимог законодавчої бази, і що бюджет ухвалюється парламентом. На розсуд парламентів надаються наступні елементи бюджетної дисципліни:

- співвідношення між оборонним бюджетом (розрахунок витрат) та розвитком цінового рівня;
- використання норм для контролю та визначення обмежень;
- вживання заходів під час безумовного виконання бюджету;
- у випадку, якщо мають місце перевитрати оборонного бюджету, необхідно довести цей факт до відома міністра фінансів та кабінету;
- досягнення найбільшої ефективності розробки та використання бюджету в сфері безпеки, потребує достатнього часу для перевірки та оцінки пропозицій, перед тим, як виносити його на голосування. Для проведення ретельного аналізу всього оборонного бюджету, парламентарям потрібно від 45 діб до трьох місяців.

Парламент може залучати цивільних експертів в сфері бюджету та фінансування, з метою їх участі у процесі фінансового огляду та перевірки; особливо це може бути корисним у випадку з бюджетом у сфері безпеки, який не завжди прозорий та легкий для розуміння. Прозорість процесу розробки бюджету повинна ґрунтуватись, крім іншого, на законодавстві в сфері свободи інформації. Зрештою, багатьом Парламентом потрібно покращити можливості, як самих парламентарів, так і персоналу забезпечення за допомогою підготовки та дослідницької діяльності для

того персоналу, який займається саме питаннями бюджету. З цією метою, як частину зусиль щодо сприяння демократичному управлінню та ефективному функціонуванню парламентів, Міжпарламентська асамблея проводить регіональні та субрегіональні семінари, призначені для парламентарів та персоналу забезпечення, а також підготував довідник в рамках цієї ж самої серії.

Прозорість процесу прийняття рішення є невід'ємною умовою того, що результати рішень будуть відповідати інтересам суспільства та політичним цілям. Прозорість у процесі розробки та використання оборонного бюджету сприятиме тому, що парламентарі матимуть змогу відігравати свою контролюючу роль більш ефективно, що сприятиме зміцненню довіри суспільства до сфери безпеки.

Для того, щоб контролювати сферу безпеки та бути в змозі оцінити необхідність витратити гроші на силові відомства або інші сфери, парламенту потрібно мати доступ до відповідних бюджетних документів. Надання парламенту лише загальних сум порушує принцип специфічності, один з принципів слушного (правильного) бюджетного процесу. У випадку отримання недостатньої інформації, парламент не в змозі виконувати свій конституційний обов'язок – здійснювати нагляд та контроль за розробкою та використанням оборонного бюджету.

Позабюджетна діяльність та джерела прибутків сфери безпеки. Джерела прибутків, які виходять за межі бюджету, тобто господарська діяльність сфери безпеки (особливо комерційна діяльність, така як прибутки від послуг, які надають військові компанії або за надання послуг) не завжди відомі не те що парламенту, а навіть у міністерстві оборони. Парламент повинен інформуватись про таку діяльність, як і про будь-який інший шлях фінансування сектору безпеки. Особливо актуальні ці питання зараз при війні Україна – росія.

Приховування оборонних витрат. Витрати сектору безпеки у галузі пенсійного забезпечення, інфраструктури, транспорту, тощо дуже часто переводяться до бюджетів інших міністерств, таких як соціальної політики, залізничного транспорту та ін. Така практика дає невірний вигляд оборонного бюджету та не сприяє спроможності парламенту та громадськості правильно оцінити справжні оборонні витрати.

Слабкість ЗМІ. Багато країн мають слабкі засоби масової інформації (мається на увазі брак компетентності та ресурсів), які не можуть належним чином слідкувати за подіями в сфері безпеки та парламентом, у результаті чого громадськість позбавлена можливості отримувати найсучаснішу інформацію щодо діяльності своїх обранців та сектор безпеки.

Занадто мало часу для належної перевірки. Як було зауважено раніше, брак часу на перевірку оборонного бюджету може негативно позначитись на ефективному парламентському контролі.

Брак інфраструктури, компетенції та персоналу. Багатьом парламентам не вистачає інфраструктури, компетенції та персоналу, щоб відповідати всім вимогам, необхідним для забезпечення відповідальності виконавчої влади перед людьми, яким вона слугує.

Цінність грошей: забезпечення того, щоб виділені кошти використовувались оптимально, як у відповідності до якісних, так і кількісних показників;

Ефективність: встановлення стану досягнення поставлених цілей та виконання завдань;

Дієвість: встановлення оптимальності використання ресурсів для досягнення отриманих результатів.

Ревізія бюджету сектору безпеки досить складне завдання для парламенту, воно включає аналіз результатів перевірки сфер які мають, як пряме так і опосередковане відношення до безпеки, тобто: торгівля, промисловість, зв'язок або фінансові угоди. Основною проблемою може стати встановлення зв'язку між відверто непов'язаними сферами діяльності.

Практично, міністерства, які традиційно є ключовими у відношенні до сфери безпеки – оборони, внутрішніх справ, торгівлі, промислової політики, і все більше – зв'язку та фінансів, мають подавати до парламенту повністю укомплектовані документами звіти, пояснюючи, як було витрачено виділені кошти. Для цього можуть використовуватись наступні парламентські механізми: щорічні звіти від департаментів, аналіз парламентськими комітетами кожної фінансової угоди, щорічна перевірка рахунків кожного з міністерств, обговорення в парламенті по кожному міністерству та відомству. До функцій Інспекції також входить перевірка фінансових установ силових структур.

Людські ресурси та кадрова політика у сфері безпеки

Військова служба, це вид діяльності, який передбачає наявність специфічних рис у роботі, таких як фізичний ризик, постійні зміни місць дислокації, часті перебування далеко від сімей, тощо. Парламентарії повинні усвідомлювати, що військова служба це не просто «інший вид роботи». Належний менеджмент персоналу, включаючи систему набору, відбору, укомплектування, нагородження та заохочення є вирішальним у справі розвитку професійного сектору безпеки, відданого демократичним принципам, та поважаючого верховенство права та цивільного сектору.

Що можуть зробити парламентарі при формуванні кадрової політики сектору безпеки? Переконатись у тому, що завдання збройних сил, як і їх кількість відповідають національним економічним ресурсам. Переконатись у тому, що заробітна платня військовослужбовців відповідає економічним можливостям держави, проте, вона повинна бути якомога більш конкурентоспроможною на ринку праці і достатня для забезпечення гідних умов життя. Переконатись у тому, що грошове утримання виплачується регулярно.

Фінансові переваги і привілеї військовослужбовців та їх командирів не повинні бути такими, щоб створити закоренілу зацікавленість та спонукати силові структури до встановлення та підтримання політичного впливу. Інформація про ці привілеї повинна бути загальнодоступною, а також збалансованою з перевагами та привілеями для інших урядових (державних) службовців. Привілеї повинні відповідати специфічним умовам та ризику служби, які виникають під час проведення операцій.

Продовж останніх 35 років, особливо після закінчення Холодної війни, збройні сили багатьох країн стали менше, що спричинило зменшення кількості призовників, необхідних для служби в армії це, в свою чергу, інколи призводило до громадського незадоволення з причин нечесного розповсюдження призовного навантаження. Країни євроатлантичного регіону провели скорочення власних збройних сил, проте країни Африки та Азії, здається, недостатньо використовують сучасні умови для зменшення чисельності своїх армій після Холодної війни.

Збройні сили стають все більш професійними та залежними від високих технологій. Часто необхідна дуже серйозна та глибока підготовка для того, щоб солдати змогли опанувати складні сучасні системи озброєння та методи ведення бойових дій. Оскільки призовники служать в армії протягом не такого й тривалого часу, щоб досконало знати ці системи і методи, армії все більше й більше спираються на професіональних військовослужбовців за контрактом.

Миротворчі завдання вимагають не лише базових військових, але й навичок щодо ведення переговорів, знання іноземних мов, основ військової психології, тощо. Більшість призовників проходять службу протягом надто короткого часу, щоб набути необхідних навичок та досвіду для виконання операцій з підтримання миру в країнах, які пережили конфлікти.

Національна політика у сфері озброєнь

Політика у галузі закупівлі озброєнь, боєприпасів, палива та майна має виходити з «вищих» планів та напрямів політики, таких як концепція

національної безпеки або воєнна доктрина. Всі запити щодо нових озброєнь та військової техніки повинні аналізуватись, маючи на увазі їх вплив та доцільність у сфері політики національної безпеки.

Концепція національної безпеки допомагає досягти стабільності у процесі оборонного менеджменту та підвищує передбачуваність, у межах довгого терміну, процесу визначення оборонної політики. Обов'язково, щоб цілі національної політики в галузі оборони відповідали ресурсам, виділеним для сфери оборони, а також необхідно дотримуватись балансу між оборонним сектором та суспільством. Деякі аспекти постачання озброєння і боєприпасів зараз можливі завдяки поставкам їх із країн НАТО, однак це негативно не впливає на загальну теорію національної політики.

У будь-якій розвиненій демократичній країні, процес розробки бюджету взагалі, і закупівля озброєнь особливо, повинні бути прозорі та підзвітні громадськості. В них працює теорія достатності, не робиться зайвих накопичень, оновлюють старі засоби озброєння та боєприпасів, тож разом з тим через необхідність підзвітності громадськості, повинен існувати раціональний зв'язок між політикою, плануванням, бюджетом та закупівлею озброєнь. Це ніде не сприймається на віру. На жаль, у більшості країн парламент має обмежене право голосу у питанні закупівлі зброї, якщо взагалі має.

Парламенти можуть також зіткнутись із притаманними складнощами у підрахунку вартості основних видів озброєнь протягом тривалого періоду часу, що робить країни, які пережили конфлікт, та країни, що розвиваються особливо вразливими для внутрішніх та зовнішніх постачальників озброєння, які зацікавлені у продажу своєї продукції за найкращими цінами та не опікуються вимогами демократичного контролю.

У зв'язку з цим, парламенти зацікавлені у створенні спеціальних комітетів та підкомітетів, які займаються питаннями закупівлі озброєнь. Таким чином, вони можуть покращити прозорість у сфері закупівлі озброєнь та змусити виконавчу владу бути підзвітній людям.

Проблема полягає в тому, що уряди не прагнуть висвітлювати дані щодо наявності та потреби придбання основних видів звичайних озброєнь (літаків, бронетанкової техніки, артилерійських систем, РЛС, ракет та військових кораблів) і навіть менше бажають оприлюднювати наявну кількість та передачі менших за розмірами, видів озброєння (калібром менше 100 мм), які відомі як стрілецька зброя та легкі озброєння.

У процесі закупівлі зброї, ідеальна ситуація, коли уряд співпрацює з парламентом з метою забезпечення того, що амбіційні плани по закупівлі озброєнь не стануть фінансово обтяжливими для держави у майбутньому. Програми по закупівлі озброєнь повинні сприйматись у контексті інших

громадських пріоритетів. Таким чином, не лише військові, але й інші пріоритети мають значення під час процесу прийняття рішення. Парламент повинен оцінити вплив та фінансове навантаження закупівлі озброєнь на суспільство.

Рішення щодо систем озброєння – це не лише технічне питання та питання безпеки, але й вибір, на що необхідно витратити гроші, на «зброю чи їжу», і якщо на зброю, то на яку, у яких об'ємах, їх пріоритетність, тощо. Закупівля озброєнь не повинна стати фінансовим тягарем для держави в рамках короткострокової та довгострокової перспективи (включаючи витрати протягом всього терміну використання).

Парламентський контроль повинен забезпечувати баланс між витратами на озброєння та соціальні потреби. Прозорість процесу закупівлі озброєнь, його підзвітність парламенту запобігає корупції, розтраті та використанню громадських коштів не за призначенням. Парламентський та громадський контроль може призвести до зменшення загрози різкого збільшення обсягів закупівлі озброєнь в регіоні.

Принципи належного управління, особливо прозорість, повинні керувати кожним аспектом формування політики, включаючи також і продаж або придбання зброї. Таким чином, існує потреба проаналізувати, які особливі обставини можуть зробити процес прийняття рішення в сфері оборони виключенням та виправдати таємність.

Парламент має можливість впливати на рішення під час усіх етапів процесу закупівлі. Отже, коли уряд повідомляє про потребу заміни або придбання (або пропонує придбати певну кількість систем озброєння), парламент може заперечити або внести поправки до пропозиції, хоча на практиці це трапляється не так часто. Більше всього наміри уряду під час цього процесу обумовлюються чотирма етапами, які обговорюються в парламенті.

Для проектів, вартість яких перевищує 100 мільйонів євро, раніше була розроблена особлива процедура («Великі проекти»), яка передбачає більш детальні та часті звітування парламенту. Типовим прикладом такого проекту є намір уряду Нідерландів взяти участь у фазі розробки Спільного ударного винищувача, наступника американського літака F-16. Також існують деякі інші основні проекти, наприклад аеромобільна бригада, безпілотна авіація, самонавідні снаряди, тощо.

Наприкінці ХХ століття Рада ЄС прийняла резолюцію, яка ввела в дію Кодекс поведінки. Зазначена резолюція була розроблена, щоб запобігти, чи обмежити потік зброї з території країн ЄС до нестабільних регіонів планети, де існує небезпека грубих порушень прав людини та суверенітету держави. Члени ЄС ухвалили це рішення після того, як кілька неурядових

організацій тиснули на Раду ЄС продовж багатьох років, щоб змусити її затвердити відповідальну політику в галузі торгівлі озброєннями. Кодекс включає в себе низку переліків небажаних напрямів постачання зброї і систему перевірки та аналізу кінцевого призначення, а також систему обміну інформацією та механізми консультацій щодо надання або відмови у видачі ліцензії на експорт. Вочевидь, що після закінчення бойових дій на території України і налагодження власного виробництва озброєння, встане питання уніфікації видів зброї і відповідно передача чи продаж зразків, що зараз передають Україні. Європейський Кодекс поведінки не має механізмів, щоб змусити країни ЄС дотримуватись його, як і механізму забезпечення відповідальності за недотримання цього кодексу. Таким чином, все залежить від країн з більш жорстким законодавством, щоб обмежити експорт до порушників прав людини, після чого вони можуть тиснути на цих порушників в рамках механізму двосторонніх консультацій. ООН називає всеосяжні економічні санкції «грубим інструментом», однак підтримує їх в сучасних міжнародних умовах. Вони негативно позначаються на сусідніх країнах, а також звичайних людях тих країн, проти яких застосовуються. Таким чином, багато-хто вважає, що потрібні більш розумні санкції, які зосереджуватимуть свою увагу на більш вузьких аспектах. Ембарго на торгівлю зброєю належать до таких видів санкцій, разом з фінансовими ембарго та ембарго на заборону в'їзду до власних країн. Розумні санкції націлені проти режиму та правлячої еліти країни. Проте результати свідчать, що їх дуже важко застосовувати і вони не повністю ефективні. Їх також необхідно переглядати та покращувати.

Наведені питання планується дослідити та опублікувати у наступних наукових працях автора.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

1. У статті зроблено спробу розглянути питання ефективного формування і контролю витрат ресурсів у сфері оборони України.

2. Досліджено питання формування структури системи державного управління сектором безпеки, передбачивши: узгодження функцій, повноважень, відповідальності та контролю її ланок; встановлення зворотного зв'язку з незалежним (неупередженим) контролем параметрів управління; посилення координаційних можливостей РНБОУ із забезпеченням системності і комплексності розроблюваних нею управлінських рішень в секторі безпеки.

3. Проаналізовано законодавче закріплення основних параметрів суб'єктів сектору безпеки відповідно до покладених на них функцій і завдань.

4. Показано ефективність наукового обґрунтування інституційних перетворень і державних управлінських рішень в галузі політики безпеки і оборони.

5. Надано основні принципи вдосконалення нормативно-правової бази демократичного цивільного контролю стосовно.

6. Демократичний цивільний контроль за сектором безпеки є фактором стабільності суспільства та попередження зловживань у цій сфері. У кожній країні він розвивається залежно від національних особливостей та певних історичних традицій.

В Україні демократичний цивільний контроль за сектором безпеки – є динамічна галузь, що досить швидко розвивається.

Перспективи подальших досліджень. Вивчення економічних та фінансових рекомендацій для розвитку регіонів і територіальних громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Верховна Рада України. (2020, Лип. 17). *Закон № 808-IX «Про оборонні закупівлі»*. {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2526-IX від 16.08.2022 та № 2958-IX від 24.02.2023}. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text>
- [2] Кабінет Міністрів України. (2021, Берез.03). *Постанова № 363 «Питання оборонних закупівель»*. {Із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 1275 від 11.11.2022}. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-%D0%BF#Text>
- [3] Верховна Рада України. (2018, Черв. 21). *Закон № 31 ст. 24 «Про національну безпеку України»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- [4] В. П. Горбулін, *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ, Україна: НІСД, 2017.
- [5] *Національна безпека України у викликах новітньої історії*, В. І. Шпак, Ред. Київ, Україна: ДП «Експрес-об'ява». 2019.
- [6] Я. М. Казюк, «Теоретичні основи механізму державного управління бюджетними ресурсами», *Статистика України*, № 2(63), с. 20–25, 2014.

- [7] Дж. Шерр, «Трансформація сектора безпеки», *Дзеркало тижня*, № 23, 12–18 черв., 2004.
- [8] Данкан Хіскок, «Цивільний демократичний контроль над сектором безпеки», на *Міжнар. конф. Інтенсифікована співпраця Україна – НАТО: виклики та переваги від приєднання України до Плану дій щодо членства*. МЦПД, 2006.
- [9] В. М. Бегма, *Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція*. Київ, Україна: НІУРВ, 1998.
- [10] Я. М. Казюк, «Державне управління системою перерозподілу бюджетних ресурсів в Україні», *Вісник Академії митної служби України. Серія «Державне управління»*, № 1(8), с. 40–48, 2013.
- [11] *Ресурсний потенціал регіону / авт.-упоряд. : М. К. Орлатий, С. А. Романюк, І. О. Дегтярьова та ін.* Київ: НАДУ, 2014.

ON THE ISSUE OF EFFECTIVE FORMATION AND CONTROL OF RESOURCE EXPENDITURES IN THE FIELD OF DEFENSE OF UKRAINE

Yevgen Lienkov,

candidate of technical sciences, senior researcher,
Postgraduate student of the Department of public administration and
Project Management Educational and Scientific Institute
of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

Lenkov85es@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the issues of analysis and definition of measures to increase the efficiency of formation and control over the expenditure of resources in the sphere of defense of Ukraine. Some aspects of formation of the structure and in general of the system of public administration of the security sector are investigated, which provides for the functions of coordination, determination of powers for individual bodies of responsibility and control of these units; establishing feedback with independent (impartial) control of management mechanisms and parameters; strengthening the coordination capabilities of the NSDC to ensure the consistency and complexity of management decisions developed by it in the security sector. The effectiveness of scientific substantiation of institutional transformations and State managerial decisions in the field of security and defense policy is shown. The basic principles of improving the legal framework of democratic civilian control

are provided. Democratic civilian control over the security sector is a factor of stability of society and prevention of violations and abuses in this area. It develops depending on national characteristics and certain historical traditions in each country. The necessity of disclosing the basic principles of budgeting in the sphere of defense of Ukraine is shown: preliminary authorization, unity, frequency, specificity, legality, use of a clear structure, comprehensiveness, publicity, consistency and means, and evaluation of results. The principle of analyzing the state of development and possibilities for analyzing budgetary discipline, human resources and capabilities of personnel policy in the sphere of security, and general national policy in the field of armaments is presented. It is concluded that in Ukraine democratic civilian control over the security sector is a dynamic, rapidly developing industry.

Keywords: resource; defense; regulation mechanism; budget; cost control; Economic security.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Verkhovna Rada Ukrainy. (2020, Lyp. 17). Zakon № 808-IX «Pro oboronni zakupivli». {Iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonamy № 2526-IX vid 16.08.2022 ta № 2958-IX vid 24.02.2023}. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text>
- [2] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2021, Berez. 03). Postanova № 363 «Pytannia oboronnykh zakupivel». {Iz zminamy, vnesenymy zghidno z postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1275 vid 11.11.2022}. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-%D0%BF#Text>
- [3] Verkhovna Rada Ukrainy. (2018, Cherv. 21). Zakon № 31 st. 24 «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- [4] V. P. Horbulin, Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front. Kyiv, Ukraina: NISD, 2017.
- [5] Natsionalna bezpeka Ukrainy u vyklykakh novitnoi istorii, V. I. Shpak, Red. Kyiv, Ukraina: DP «Ekspres-obiava». 2019.
- [6] Ya. M. Kaziuk, «Teoretychni osnovy mekhanizmu derzhavnoho upravlinnia biudzhethnymy resursamy», Statystyka Ukrainy, № 2(63), s. 20–25, 2014.
- [7] Dzh. Sherr, «Transformatsiia sektora bezpeky», Dzerkalo tyzhnia, № 23, 12–18 cherv., 2004.

[8] Dankan Khiskok, «Tsyvilnyi demokratychnyi kontrol nad sektorom bezpeky», na Mizhnar. konf. Intensyfikovana spivpratsia Ukraina – NATO: vyklyky ta perevahy vid pryiednannia Ukrainy do Planu dii shchodo chlenstva. MTsPD, 2006.

[9] V. M. Behma, *Oboronno-promyslovi kompleksy Ukrainy ta Rosii: spivrobitnytstvo, partnerstvo, konkurentsia*. Kyiv, Ukraina: NIURV, 1998.

[10] Ya. M. Kaziuk, «Derzhavne upravlinnia systemoiu pererozpodilu biudzhetykh resursiv v Ukraini», *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy. Seriiia «Derzhavne upravlinnia»*, № 1(8), s. 40–48, 2013.

[11] *Resursnyi potentsial rehionu / avt.-uporiad.:* M. K. Orlaty, S. A. Romaniuk, I. O. Dehtiarova ta in. Kyiv: NADU, 2014.

*Стаття надійшла до редакції
08 квітня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24\(53\)-124-138](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-24(53)-124-138)

УДК. 35. 352/354

Паладійчук Сергій Богданович,

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

Навчально-наукового інституту публічного

управління та державної служби

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка.

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-2748-4482>

serpal2018@gmail.com

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Анотація. У статті акцентовано увагу на проблемі оцінювання якості діяльності регіональних представницьких органів влади (ПОВ). Встановлено, що актуальність вирішення цієї проблеми значно зростає у процесі загострення соціально-політичних викликів, зокрема таких як пандемія та війна. Акцентовано увагу на спільних та відмінних характеристиках якості й ефективності публічного управління. З'ясовано, що більшість науковців і практиків вживають їх як синонімічні поняття, а розмежовують – під час оцінювання. При оцінюванні якості публічного управління враховують, як правило, абсолютну величину одержаного ефекту; при оцінюванні ефективності – відносну, розраховану шляхом співвідношення між ефектом і витратами, понесеними на його досягнення. Встановлено відмінності при ідентифікуванні ефектів публічного управління у комерційній і соціальній сферах, до яких відносять діяльність представницьких органів влади (ПОВ). Якість діяльності ПОВ у комерційній сфері оцінюється за її основними показниками, серед яких, зокрема й рівень задоволення потреб (очікувань) різноманітних стейкхолдерів – працівників, ділових партнерів, споживачів; якість діяльності ПОВ у соціальній сфері – повнотою задоволення соціальних потреб членів територіальної громади як основних споживачів її послуг. Розглянуто підходи щодо оцінювання якості й ефективності управління органів державної влади. Встановлено, що найважливішою складовою якості та ефективності управління ПОВ є соціальна складова. Рівень якості й ефективності управління ПОВ залежить не лише від раціональності організаційної побудови, ресурсного забезпечення, а й від професійності обранців та

врахування ними чинників зовнішнього середовища. Управління якістю діяльності ПОВ включає її оцінку, забезпечення та контроль. Всі показники, що можуть бути застосовані для оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ шляхом поєднання таких критеріїв якості, як: повнота виконання актуальних управлінських завдань; інтенсивність оновлення нормативної бази; інтенсивність реалізації заходів щодо протидії корупції; рівень якості роботи з персоналом; рівень інформатизації управлінських процесів.

Ключові слова: представницькі органи влади; територіальна громада; публічне управління; державне управління; місцева влада; місцеве самоврядування; децентралізація влади; якість діяльності; результативність діяльності; критерії оцінювання.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Децентралізація влади в Україні, розпочата як відповідь на очікування суспільства до істотних змін, формування реальної, а не паперової демократії, вимагає модернізації, як усього державного апарату управління, так і місцевого самоврядування, та підходів до якості їх роботи в цілому й окремих виконавців, зокрема. Якість, як показник, що дозволяє врахувати досягнутий рівень відповідності запитів суспільства і громади його фактичному значенню у даний час дозволяє відслідковувати слабкі ланки у діяльності державного й місцевого управлінських апаратів, оперативно їх посилювати або ліквідувати, замінювати новими, більш адекватними вимогам часу та запитам громадян. Соціально-політичні виклики, обумовлені пандемією та повномасштабним вторгненням росії в Україну, посилюють потребу як в оцінюванні якості роботи органів державної влади і органів місцевого самоврядування, так і в оперативному реагуванні у випадку її недостатнього рівня.

Реформування сектору публічного управління (державного і місцевого), початок якому покладено у 2014 року, передбачає поступове делегування повноважень «знизу вгору», адже єдиним джерелом влади в Україні є народ, як це задекларовано у Конституції нашої держави у 1991 році. Передавання реальних владних повноважень народу (територіальній громаді) обумовлює потребу в оцінюванні якості надання послуг представниками органів влади, адже де-факто народ є єдиним замовником цих послуг (зарплати фінансуються з податків, які сплачують українці), а, отже, і єдиним законним контролером їх якості. З іншого боку, народ це поняття збірне і складно визначити конкретну особу чи групу

осіб, яка б здійснювала таке оцінювання. Законними представниками за таких умов у демократичному суспільстві стають чисельні політичні партії і групи, котрі представляють інтереси певних груп громадян. По відношенню до виборних органів влади ця проблема ще більше актуалізується, адже вони є представниками територіальної громади, їм довірили виражати думку більшості, а, отже, і вимоги до якості роботи представників таких владних структур зі сторони суспільства є більшими. Окрім того, звичайно залишаються класичні моделі владного підпорядкування – якість роботи окремих виконавців-надавачів публічно-управлінських послуг контролюють їх безпосередні керівники.

Одночасно виникає ще одна проблема – складно ідентифікувати систему критеріїв, якими б можна було об'єктивно оцінити якість роботи органів публічної влади в цілому й окремих її представників, зокрема. Чисельні напрацювання вітчизняних і зарубіжних науковців із менеджменту, маркетингу, економіки містять відповідні рекомендації, що дозволяють вирішити ці питання. Проте в них мова йде про оцінювання ефективності та якості діяльності переважно комерційних організацій, основною метою яких є отримання прибутку. Державна служба відрізняється від бізнесу, оскільки вона забезпечує виконання інших завдань – забезпечення добробуту та безпеки громадян, підтримка соціально незахищених верств населення, вирішення питань соціального спрямування тощо.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну збільшило кількість завдань, що постають перед представницькими органами влади (далі – ПОВ), підвищують рівень їх відповідальності за результати діяльності та збільшують очікування суспільства щодо їх якості та результативності.

Зазначене актуалізує проблему дослідження наукових підходів щодо критеріїв оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ в цілому й окремих їх представників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі проблеми оцінювання якості роботи органів публічного управління знаходили своє осмислення у працях О. Бабінової [1], [2], Л. Даниленко [3], В. Загуменник і В. Проценко [5], Н. Зайця [6], та інших.

Зокрема, О. Бабінова, займаючись питаннями якості ПОВ, обґрунтувала доцільність проведення його оцінювання, ідентифікувала аналітичні технології, що можуть бути корисними при аналізі результативності діяльності органу влади у різних сферах діяльності, яка таким чином може бути значно поліпшена; Л. Даниленко приділила увагу проблемам формування стандартів якості діяльності ПОВ; В. Загуменник та В. Проценко – розглядали змістове наповнення термінів «державне

управління», «представницький орган влади» та їх функції; Н. Заєць – довела, що вирішення вдосконалення конституційно-правового регулювання дозволить вирішити ряд проблем у діяльності ПОВ. Одночасно відкритим залишається питання щодо критеріїв оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у теоретичному аналізі наукових підходів щодо визначення критеріїв оцінювання якості діяльності регіональних представницьких органів влади, їх узагальнення та формування пропозицій щодо їх застосування.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: окреслити актуальність проблеми оцінювання якості діяльності ПОВ; ідентифікувати сутність понять у публічному управлінні – «якість управління» та «ефективність управління», встановити відмінності між ними; сформулювати базові наукові підходи до оцінювання якості й ефективності діяльності ПОВ; ідентифікувати систему показників і критеріїв, що дозволяють оцінити рівень якості діяльності ПОВ.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Необхідною ознакою місцевого самоврядування є наявність ПОВ, що обираються членами територіальної громади і виконують функції представництва органами місцевого самоврядування (далі – ОМС).

ПОВ – це виборні органи (ради), котрі складаються з депутатів і відповідно до закону наділяються правом представляти інтереси територіальної громади та приймати від її імені рішення [5]. Як виборні органи влади, вони є органами, що здійснюють особливу функцію прогностичного характеру, а саме виявляють і формують інтереси населення територіальної громади, тобто сприяють «виробленню на підставі порівняння, обговорення, консенсусу загальної волі багатьох місцевих депутатів, які, у свою чергу, висловлюють інтереси певних груп населення, і у підсумку здійснюється розробка рішень, що визначають шляхи розвитку місцевого самоврядування» [11, с. 123]. Реальна участь територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення сприяє формуванню ефективної політики місцевого самоврядування. Однак, простежується певна непослідовність щодо виборів депутатів відповідних рад і голів місцевого рівня. Так, вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою, а вибори депутатів міських,

районних у містах рад – за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Це потребує впорядкування, щоб усунути двозначність розуміння та тлумачення чинного виборчого законодавства і практики його застосування, а також для підвищення ефективності і, в кінцевому рахунку, якості їх діяльності.

Як слушно зазначає О. Чернецька, аналізуючи виборче законодавство, воно має «відповідати джерелам народного представництва за європейськими стандартами» [14, с. 102].

У функціях представницьких органів місцевих рад (у нашому дослідженні – регіональних ПОВ) найбільш широко проявляється соціальне призначення місцевого самоврядування. Як суттєвий елемент правового статусу регіональних ПОВ, їхні функції обумовлюють конкретно-предметну форму визначеності у системі самоврядування. Вони є своєрідною основою, з якої витікають повноваження, форми й методи діяльності місцевих рад усіх рівнів.

Однак, все ще існують методологічні відмінності між владними повноваженнями органів місцевого самоврядування і регіональних ПОВ. Так, наприклад, «при встановленні компетенцій органів місцевого самоврядування не повною мірою був дотриманий принцип субсидіарності, передбачений статтею 4 Європейської хартії місцевого самоврядування» [11, с. 377–378]. Внаслідок цього суттєва частина їх повноважень отримала статус «делегованих», а формат розподілу повноважень між ними призвів до виникнення «конкуренції компетенцій», коли одні й ті ж питання опинилися у сфері впливу різних органів публічної влади.

«Органи місцевого самоврядування повинні бути зорганізовані таким чином, щоб не допускати впливу деструктивних факторів як відцентрового, так і доцентрового руху, які можуть порушити процес управління територією» [7, с. 13]. Тому виникає потреба у:

- підвищенні ролі і значення регіональних ПОВ;
- здійсненні чіткого розподілу повноважень між місцевими (сільськими, селищними, територіальними) радами та їх виконавчими органами;
- переведенні ряду повноважень із делегованих до власних.

Цими та іншим питаннями упродовж багатьох років займаються вітчизняні вчені, праці яких покладені в основу нашого дослідження. Це: Н. Заяць, який зазначав, що ефективність місцевого самоврядування залежить від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого значення [6]; В. Лаврик та О. Чернецька – про вплив результатів діяльності

ОМС на темпи запровадження європейської моделі місцевого самоврядування [9], [15]; І. Литвиненко та Р. Чернега – про залежність ефективності діяльності ОМС і реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [10], [13].

Ці та інші показники можуть бути покладені в основу визначення критеріїв оцінювання якості діяльності регіональних представницьких органів влади і в подальшому – в основу концепції регіональної Стратегії управління якістю.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для доведення цієї думки нами використано комплекс теоретичних методів наукового дослідження: аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми у науковій літературі з галузі знань «Публічне управління та адміністрування»; порівняльний аналіз – для уточнення спільного і відмінного у поняттях «якість управління» та «ефективність управління»; метод моделювання – для вироблення практичних рекомендацій представницьким органам влади на місцевому та регіональному рівнях щодо застосування критеріїв якості їх діяльності як ефективною технології публічного управління під час сучасної війни України з РФ та у повоєнний період; метод прогнозування – для розроблення концепції регіональної Стратегії управління якістю діяльності представницьких органів влади на основі критеріїв якості.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Важливою передумовою забезпечення якості діяльності регіональних ПОВ є формування системи відповідних показників і критеріїв.

Насамперед нами розглянуто зміст поняття «якість управління» з метою адекватного підбору складу таких критеріїв (див. табл.).

Таблиця

Ідентифікування суті поняття «якість управління» та фактори впливу на її рівень

Автор (-и), джерело	Зміст поняття «якість управління»	Фактори впливу на якість управління
1	2	3
Л. Кураков, А. Краснов, А. Назаров [8]	мистецтво керівника	багато в чому залежать від мистецтва керівника. Якщо суб'єкт управління своєчасно і кваліфіковано застосовує

Продовження таблиці

1	2	3
	мистецтво керівника	організаційно-розпорядчі методи, то можна вести мову про мистецтво керівника
Т. Назарчук, О. Косіюк [12]	відповідність поведінки системи управління у конкретній ситуації, яка дозволяє організації впевнено триматися на ринку при швидких змінах у внутрішньому і зовнішньому середовищах	швидкість змін у внутрішньому і зовнішньому середовищах
О. Зав'ялова, М. Чопик [4]	інтегральна оцінка використання внутрішніх та зовнішніх характеристик менеджменту підприємства, його клієнтів та інших зацікавлених сторін	ступінь розвитку людського потенціалу (менеджерів вищої ланки і службовців, працівників), задоволення потреб суспільства (органів державної і муніципальної влади, соціальних і суспільних груп), економічних партнерів (споживачів, дилерів, постачальників) і фінансуючих сторін (акціонерів, власників, інвесторів, фінансово-кредитних організацій) за допомогою сукупності характеристик менеджменту підприємства, його клієнтів та інших зацікавлених сторін

Джерело: авторська розробка на основі вказаних першоджерел

Аналізуючи зміст таблиці, бачимо, що якість управління – це показник, який враховує рівень задоволення потреб. Коли мова йде про комерційний об'єкт (підприємство), якість управління оцінюється через вихідні показники його діяльності та рівень задоволення потреб (очікувань) різноманітних стейкхолдерів – працівників, ділових партнерів, споживачів.

Оскільки результатом діяльності регіональних ПОВ є першочергове задоволення соціальних потреб членів територіальної громади, то якість їх діяльності оцінюється через урахування рівня задоволення запитів

членів територіальної громади, що є основними споживачами публічно-управлінських послуг, визначених чинним законодавством України.

Тому, якість управління діяльністю регіональних ПОВ ми розглядаємо як інтегральний показник, що поєднує у собі якість внутрішніх процесів (якість діяльності працівників через аналіз їхніх посадових обов'язків) та якість зовнішніх процесів (якість діяльності ПОВ, орієнтована на ефективне функціонування).

Якість внутрішніх процесів, що здійснюють працівники регіональних ПОВ (місцеві депутати, посадові особи місцевого самоврядування, державні службовці регіональних відділень ОДВ) оцінюється науковцями за такими характеристиками, як ініціативність, інноваційність, оперативність, відповідальність, економічність, продуктивність, результативність.

Ці показники досить важко оцінити кількісно [12], тому більшість із них оцінюються якісно. Така оцінка є доволі описовою і в залежності від форми оброблення отриманих даних (комп'ютерної чи паперової), може мати суб'єктивний (небажаний) характер. Для отримання об'єктивного ефекту оцінювання якості внутрішніх процесів, що здійснюють працівники регіональних ПОВ, мають бути створені і запроваджені відповідні комп'ютерні програми, на кшталт тим, які розроблені НАДС України для державних службовців чи такі, що діють у системі оцінювання якості зовнішніх процесів (комп'ютерна програма «Електронна система оцінки якості надання послуг»/prozorro).

Тому, важливими кроками у цьому напрямі, на наш погляд, мають бути:

- повсюдне запровадження критеріїв оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ на умовах відкритості й гласності (шляхом застосування сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій);
- правове врегулювання компетенцій місцевої влади (шляхом розроблення відповідних нормативно-правових актів місцевого рівнів, що відповідають чинному законодавству і сприяють реалізації вимог міжнародних стандартів якості ISO 9000);
- подальша реалізація принципів народовладдя (шляхом приведення у відповідність чинного виборчого законодавства України з європейськими стандартами).

Розглянемо кожний із визначених напрямів окремо.

1. Для запровадження критеріїв оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ, уточнимо залежність між якістю й ефективністю.

Виходячи з теорію управління якістю, якість управління залежить від абсолютних показників досягнення поставленої мети шляхом

раціонального використання всіх ресурсів (людських, матеріальних, фінансових, енергетичних тощо) і абсолютного задоволення публічно-управлінських потреб населення територіальної громади, на відміну від ефективності управління, яка залежить від відносних показників використаних ресурсів до запланованих витрат.

Тобто, показники якості діяльності ПОВ включають у себе показники ефективності використання ними всіх задіяних ресурсів, але не встановлюють рівень задоволення населення територіальної громади. Вони (показники ефективності) є, як правило, кількісними, на відміну від показників якості, які є більш складними і являються кількісно-якісними, тобто такими, що відповідають встановленим на конкретній території стандартам якості.

Вважаємо, що такі регіональні (місцеві) стандарти якості діяльності ПОВ мають відповідати міжнародним стандартам якості ISO – 9000, однак при цьому вони мають урахувувати і місцеві особливості та ресурси. Мета у них при цьому залишається спільною, яка відповідає чинному законодавству України; а от ресурси для її досягнення – різні. Тому і рівень якості діяльності у кожного ПОВ – різний. Для їх вирівнювання потрібно, на наш погляд, забезпечити чітке проведення правового врегулювання компетенцій місцевої влади.

2. Для посилення правового врегулювання компетенцій місцевої влади важливим є розроблення відповідних нормативно-правових актів місцевого рівнів, які б відповідали чинному законодавству і сприяли, відповідно, реалізації вимог міжнародних стандартів якості ISO 9000.

Це сприятиме забезпеченню системної роботи регіональних ПОВ з проведення аналізу якості й ефективності власної діяльності, на яку вказують вітчизняні науковці і яка активно використовується у зарубіжній практиці [2]. Для цього керівники ПОВ спільно з активними членами територіальної громади мають постійно аналізувати завдання і ресурси для їх реалізації.

Для цього пропонується технологія, яка активно застосовується у міжнародній практиці (бенчмаркінг) і яка включає наступні етапи:

- перший – *постійне порівняння результатів діяльності ПОВ за конкретними критеріями*. Це дає можливість зрозуміти, чому окремі органи місцевої влади досягають високого рівня ефективності, мають кращі результати якості діяльності, а інші – ні. Обмін результатами є корисним, як для платників податків, так і для представників місцевої влади;

- другий – *порівняння запланованого з реальним, що може базуватися на: аналізі минулого виконання; порівнянні діяльності інших*

аналогічних організацій та структур за певний період; затверджені виконавчих стандартів; даних приватного сектору і недержавних організацій; вивченні реальних потреб населення тощо;

- третій – *встановлення часових тенденцій*, які мають збиратися й аналізуватися за однаковий період часу відповідним підрозділом ПОВ для встановлення рейтингу серед інших аналогічних органів місцевого самоврядування в регіоні і, головне – для формування концепції якості управління в системі публічної влади в цілому.

В узагальненому вигляді критерії якості мають враховувати: кількість ресурсів, спрямованих на надання послуги; обсяг самої послуги; приблизну кількість можливих фінансових та матеріальних витрат при наданні послуги; кількість користувачів послуги; якість послуги; кінцевий результат тощо.

3. Для ідентифікації дієвих механізмів впливу на підвищення якості діяльності ПОВ варто розглянути і комплекс факторів зовнішнього впливу, до яких нами віднесено конституційно-правові, соціально-політичні та фінансово-економічні, що виникають внаслідок постійної трансформації політичної системи в Україні.

Тому важливою постає подальша реалізація принципів народовладдя, яка забезпечується шляхом постійного приведення у відповідність чинного виборчого законодавства України з європейськими стандартами, у результаті яких постійно обираються нові представники влади від народу – місцеві депутати.

Постійне вдосконалення конституційно-правового регулювання має відбуватись з урахуванням внутрішніх проблем, які виникають у діяльності ПОВ, зокрема: розвиток виборчого законодавства у напрямку прозорості та демократизації виборів до представницьких органів місцевого самоврядування та про місцеві референдуми; завершення реформи місцевого самоврядування; забезпечення реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого значення.

У цілому розроблення критерії оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ як складного комплексу показників, що формується на базі внутрішньої і зовнішньої оцінки ефективності їх діяльності, потребує: прийняття загальні концепції якості управління всіма суб'єктами публічної влади на місцевому рівні; докладного діагностування та збору інформації про якість й ефективність їх діяльності за допомогою впровадження відповідного аналітичного моніторингового підрозділу у структурі органів місцевого самоврядування; запровадження стратегічного планування для розроблення концепції Стратегії управління

якістю публічної влади на місцевому рівні з урахуванням визначених критеріїв якості їх діяльності.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Таким чином, провівши дослідження загальнотеоретичних аспектів проблем щодо критеріїв оцінювання діяльності регіональних ПОВ, дійшли висновку, що на якість їх діяльності впливають, як внутрішні (професіоналізм працівників і керівників, доступність ресурсів), так і зовнішні (соціальні, політичні, економічні, міжнародні) чинники. В умовах збройного протистояння росії з Україною, вплив зовнішніх чинників на якість діяльності ПОВ зростає. Всі показники, що можуть бути застосовані для оцінювання якості діяльності регіональних ПОВ можна поєднати в такі критерії, як: повнота виконання актуальних управлінських завдань; інтенсивність оновлення нормативної бази; інтенсивність реалізації заходів щодо протидії корупції; рівень якості роботи з персоналом; рівень інформатизації управлінських процесів.

Застосування системи зазначених критеріїв якості діяльності регіональних ПОВ сприятиме підвищенню мотивації окремих посадових осіб місцевого самоврядування щодо досягнення поставлених управлінських цілей та завдань. За результатами такого оцінювання можуть бути прийняті обґрунтовані кадрові рішення та визначена Стратегія управління якістю конкретного представницького органу влади місцевого самоврядування.

Перспективи подальших досліджень. Перспективною темою є обґрунтування міжнародного досвіду оцінювання діяльності представницьких органів влади різних рівнів – центральних/державних та регіональних/місцевих на засадах бенчмаркінгу – сучасної управлінської технології, за допомогою якої відбувається процедура використання кращих практик у певній галузі, зокрема в публічному управлінні та адмініструванні з метою виявлення нових потреб користувачів публічних послуг, у т.ч. потреб мешканців територіальної громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. О. Бабінова, «Критерії оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування: світовий досвід та Україна», *Стратегічні пріоритети*, № 2(3), с. 73–78, 2007.

- [2] О. О. Бабінова, Проблеми оцінки та ефективності діяльності органів місцевої влади.
- [3] Л. І. Даниленко, «Стандарти якості діяльності представницьких органів влади», у *Представницька влада у державотворчому процесі України*; В. А. Гошовської, Ред. Київ, Україна: НАДУ, 2018, 384 с., с. 373–389.
- [4] О. Т. Зав'ялова, М. І. Чопик, «Якість управління підприємством та напрями її підвищення», *Економічний форум*, № 11, с. 7–12, 2013.
- [5] В. І. Загуменник, В. В. Проценко, *Державне управління та виконавча влада в Україні*. Київ, Україна: Поліграфіст. 2015. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://pidru4niki.com/84683/pravo/predstavnitski-organi-mistseвого-samovryaduvannya> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [6] Н. В. Заяць, «Шляхи вдосконалення діяльності представницьких органів місцевого самоврядування в Україні», *Юридичний вісник*, № 3, с. 34–39, 2011.
- [7] Ю. В. Крестева, «Інститут місцевого самоврядування у Україні», автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 23.00.02. Львів, 2002.
- [8] Л. П. Кураков, А. Г. Краснов, А. В. Назаров Економіка: інноваційні підходи. 1998. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://epi.cc.ua/kachestvo-upravleniya.html> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [9] В. Б. Лаврик, «Проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування. Держава і право», *Юридичні і політичні науки*, вип. 25, с. 131–135, 2004.
- [10] І. Л. Литвиненко, «Діяльність органів місцевого самоврядування по забезпеченню конституційних прав та свобод людини і громадянина», автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Київ, 2003.
- [11] *Муниципальне право України*, В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького, Ред. Київ, Україна: Юрінком Інтер, 2006.
- [12] Т. В. Назарчук, О. М. Косіюк, *Менеджмент організацій*. Київ, Україна: Центр уч. літ., 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://cutt.ly/j4sgcw5> Дата звернення: Берез. 10, 2023.
- [13] Р. Т. Чернега, «Право громадян на участь у місцевому самоврядуванні України: стан та шляхи вдосконалення», автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 12.00.02, «Конституційне право». Київ, 2007.

- [14] О. В. Чернецька, «Народний суверенітет та формування представницьких органів місцевого самоврядування: аспекти співвідношення та реалізації», *Часопис Київського університету права*, № 4, с. 101–105, 2010.
- [15] О. Чернецька, «Місцеві вибори як форма народовладдя: порівняльний аналіз українського та зарубіжного досвіду», *Вісник Центральної виборчої комісії*, № 4(6), с. 71–74, 2006.

CRITERIA FOR ASSESSING THE QUALITY OF REGIONAL REPRESENTATIVE AUTHORITIES

Serhii Paladiihuk,

applicant for the third (educational and scientific) level of higher education of the Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-2748-4482>
serpal2018@gmail.com

Abstract. The article focuses on the problem of assessing the quality of activities of regional representative authorities (RRAs). It is established that the relevance of solving this problem is significantly increasing in the process of aggravation of socio-political challenges, in particular, such as a pandemic and war. Attention is focused on the common and distinctive characteristics of the quality and efficiency of public administration. It was found that the majority of scientists and practitioners use them as synonymous concepts, and distinguish between them during evaluation. When assessing the quality of public administration, as a rule, the absolute value of the obtained effect is taken into account; when evaluating effectiveness – relative, calculated by the ratio between the effect and the costs incurred to achieve it. Differences were established when identifying the effects of public administration in the commercial and social spheres, which include the activities of representative authorities ((RRAs). The quality of the activity of the RRAs in the commercial sphere is evaluated according to its main indicators, among which, in particular, the level of satisfaction of the needs (expectations) of various stakeholders – employees, business partners, consumers; the quality of the activity of the RRAs in the social sphere – the full satisfaction of the social needs of the members of the territorial community as the main consumers of its services. Approaches to assessing the quality and efficiency of

management of state authorities are considered. It was established that the most important component of the quality and efficiency of the management of the RRAs is the social component. The level of quality and efficiency of the management of the RRAs depends not only on the rationality of the organizational structure, resource provision, but also on the professionalism of the elected officials and their consideration of the factors of the external environment. The management of the quality of the activity of the RRAs includes its assessment, provision and control. All the indicators that can be used to evaluate the quality of the activity of the regional RRAs by combining such quality criteria as: completeness of the actual management tasks; the intensity of updating the regulatory framework; intensity of implementation of anti-corruption measures; level of quality of work with personnel; the level of informatization of management processes.

Key words: representative authorities; territorial community; public administration; state administration; local authority; local self-government; decentralization of authority; quality of activity; effectiveness of activity; evaluation criteria.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. O. Babinova, «Kryterii otsinky efektyvnosti diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: svitovy dosvid ta Ukraina», Stratehichni priorityty, № 2(3), s. 73–78, 2007.
- [2] O. O. Babinova, Problemy otsinky ta efektyvnosti diialnosti orhaniv mistsevoi vlady.
- [3] L. I. Danylenko, «Standarty yakosti diialnosti predstavnytskykh orhaniv vlady», u Predstavnytska vlada u derzhavotvorchomu protsesi Ukrainy; V. A. Hoshovskoi, Red. Kyiv, Ukraina: NADU, 2018, 384 s., s. 373–389.
- [4] O. T. Zavialova, M. I. Chopyk, «Iakist upravlinnia pidpriumstvom ta napriamy yii pidvyshchennia», Ekonomichnyi forum, № 11, s. 7–12, 2013.
- [5] V. I. Zahumennyk, V. V. Protsenko, Derzhavne upravlinnia ta vykonavcha vlada v Ukraini. Kyiv, Ukraina: Polihrafist. 2015. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://pidru4niki.com/84683/pravo/predstavnytski_organ_i_mistsevo_go_samovryaduvannya Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [6] N. V. Zaiats, «Shliakhy vdoskonalennia diialnosti predstavnytskykh orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini», Yurydychnyi visnyk, № 3, s. 34–39, 2011.

- [7] Yu. V. Krestieva, «Instytut mistsevoho samovriaduvannia u Ukraini», avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk: spets. 23.00.02. Lviv, 2002.
- [8] L. P. Kurakov, A. H. Krasnov, A. V. Nazarov *Ekonomika: innovatsiini pidkhody*. 1998. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://epi.cc.ua/kachestvo-upravleniya.html> Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [9] V. B. Lavryk, «Problemy stanovlennia ta rozvytku mistsevoho samovriaduvannia. Derzhava i pravo», *Yurydychni i politychni nauky*, vyp. 25, s. 131–135, 2004.
- [10] I. L. Lytvynenko, «Diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia po zabezpechenniu konstytutsiinykh prav ta svobod liudyny i hromadianyna», avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Kyiv, 2003.
- [11] *Munitsypalne pravo Ukrainy*, V. F. Pohorilka, O. F. Frytskoho, Red. Kyiv, Ukraina: Yurinkom Inter, 2006.
- [12] T. V. Nazarchuk, O. M. Kosiiuk, *Menedzhment orhanizatsii*. Kyiv, Ukraina: Tsentr uch. lit., 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://pidru4niki.com/67948/menedzhment/diagnostika_za_kosti_menedzhmentu_organizatsiyi Data zvernennia: Berez. 10, 2023.
- [13] R. T. Cherneha, «Pravo hromadian na uchast u mistsevomu samovriaduvanni Ukrainy: stan ta shliakhy vdoskonalennia», avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk: spets. 12.00.02, «Konstytutsiine pravo». Kyiv, 2007.
- [14] O. V. Chernetska, «Narodnyi suverenitet ta formuvannia predstavnytskykh orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: aspekty spivvidnoshennia ta realizatsii», *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, № 4, s. 101–105, 2010.
- [15] O. Chernetska, «Mistsevi vybory yak forma narodovladdia: porivnialnyi analiz ukrainskoho ta zarubizhnoho dosvidu», *Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*, № 4(6), s. 71–74, 2006.

*Стаття надійшла до редакції
18 березня 2023 року*

Наукове видання

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 24(53)*

Серія «Соціальні та поведінкові науки»: 05; код спец.: 051, 053

Серія «Управління та адміністрування»: 28; код спец.: 281

[http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9931&sortOrder=title&categorySearch\[\]=b&](http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9931&sortOrder=title&categorySearch[]=b&)

[http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9958&sortOrder=title&categorySearch\[\]=b&](http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9958&sortOrder=title&categorySearch[]=b&)

Редактор — *Максімова Валерія*

Виконавчий редактор,
комп'ютерна верстка — *Васильченко Яніна*

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044) 484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 19.04.2023. Формат 60×84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 8,14. Обл. вид. арк. 8,75.
Тираж 300 прим. Замовлення № 190423_2

Надруковано в ТОВ «Видавництво "Юстон"»
01034, м. Київ, вул. О. Гончара, 36-а тел.: (044)360-22-66
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 497 від 09.09.2015 р.

Scientific journal

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

Collection of scientific papers
Issue 24(53)

Social and Behavioral Sciences Series: 05; spec code: 051, 053
Management and Administration Series: 28; spec code: 281

[http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9931&sortOrder=title&categorySearch\[\]=b&](http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9931&sortOrder=title&categorySearch[]=b&)
[http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9958&sortOrder=title&categorySearch\[\]=b&](http://nfv.ukrintei.ua/search?nameSearch=2522-9958&sortOrder=title&categorySearch[]=b&)

Editors — *Valeriya Maksimova*

Executive editor,
Desktop publishing — *Yanina Vasilchenko*

State Institution of Higher Education
«University of educational management»
04053 Kyiv, Sichovykh Striltsiv str., build. 52-A, phone: (044)484-10-96.
www.umo.edu.ua

Signed for print 19.04.2023. Format 60×84 1/16
Printing offset. Paper offset. Liberation font Cambria.
Provisionally printed sheets 8,14. Accounting and publishing sheets 8,75.
Edition 300 copies. Order № 190423_2

Printed in PLC «Publishing House "Yuston"»
36-A, O. Honchara Str., Kyiv, 01034, tel.: (044)360-22-66
www.yuston.com.ua

A certificate of making a publishing business subject to the state register of publishers,
manufacturers and distributors of publishing products series дк № 497 from 09.09.2015.